

MAGYAR
PHILOSOPHIAI SZEMLE

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BOKOR JÓZSEF

X. ÉVFOLYAM.

1891. III—IV. FÜZET.

BUDAPEST

SZERKESZTŐ- ÉS KIADÓHIVATAL : IV., KECSKEMÉTI-UTCZA 6.

A «MAGYAR PHIL. SZEMLE» ÖT IVES FÜZETEKBE, ÉVENTE HATSZOR JELENIK MEG.
ELŐFIZETÉSI ÁR EGÉSZ ÉVRE 5 FRT. E SZÁM ÁRA 2 FRT.

TARTALOM.

	Lap
1. <i>Nyíri Elek</i> : Bölcselmi kísérlet	161
2. <i>Lechner László</i> , dr. A determinismus és az erkölcsi beszámít- hatóság.....	202
3. <i>Z—y</i> : A socialismus Németországban	220
4. <i>Pekár Károly</i> : Az aesthetikai érzések psychológiája	256
5. <i>Brassai</i> : Talpra-állítások	282

Értesítő.

Locke, írta *Szabó Aladár*. 291. Isten a világ, írta *Prohászka Ottokár* dr. 295. Aristoteles sirja 303. Az Akadémiából 306. Folyóiratok szemléje 316.

A «Magy. Phil. Szemlét» a Magy. Tud. Akadémia támogatja ugyan, de a lap irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

BÖLCSELMI KISÉRLET.

1. Mi előtt bármit is tudhatnék, előbb tudnom kellene mi a tudás? Van-e ismérve, kritériuma és mi az? Sőt hogy egyáltalában lehet-e? Nemcsak, de már még azt is, hogy arról kell-e beszélni, az jöhet-e számításba csak a mi lehető; és hogy ismérvről, kritériumról is egyáltalában lehet-e szó — mind tudnom kellene. Hogy indulhasson az aranyat keresni, a ki azt se tudja mi az s milyen, sőt hogy egyáltalában létezik-e? Ha netán találna is, sőt ha netán már birtokában arany bármennyi volna is, mit se tudván arról, hogy az arany, annyi mintha nem is birna vele. A tudomány kritériuma tán a bizonyosság? És így az tudomány a mi bizonyos, a mi bizonyított? De nem tudom mi a bizonyosság, sőt azt sem, hogy azt kelljen-e elfogadnom a mi bizonyos. Előbb ez lenne bizonyítandó, de hogyan bizonyítasz, mikor ép a bizonyosságban, a bizonyításban kétkedem? S tovább: a bizonyosság s bizonyítás mi? Mikép történik? S maga a történés mi? S lehet-e történésről egyáltalában és különösen ennek történéséről beszélni? Bizonyos az, mi helyesen tapasztaltatott vagy helyesen következtetett? Ismét mikép bizonyítasz, mikor maga a bizonyítás a vitás? S tovább: a tapasztalás, következtetésről tudnom kellene mik; mikor helyesek; s általában mi a helyesség, s lehet-e egyáltalában helyességről beszélni, miért a tapasztalás s következtetés adatai az elfogadandók, sőt hogy «miért»-ről is egyáltalában vagy itt különösen lehet-e, kell-e szónak lennie? S itt bizonyítanod ismét a bizonyítás eszközeivel kellene, de hogyan, mikor ép ezek: a bizonyítás eszközei az igazolandók? Mind-ebből látható, hogy előbb kellene tudnom, mint tudhatnék.

2. Úgyde azt mondhatnám: Ej mi közöm a tudáshoz! Szántok vetek; vagy csizmát csinállok; avagy családot alapítok, társadalmi állást szerzek, vagyont gyűjtök; avagy útzagatom; avagy mindezzel is nem törődöm, hanem azt tartom, hogy egyetlen jó az egészség s csupán

ennek ápolásával foglalkozom: igen, de — nem is szólva a törekvés mikéjéről — mielőtt bármire is akár a fölemlítettek közül, akár a többi kigondolható elhatározások közül is szánnám magamat, tudnom kellene, hogy melyik azok közül a követendő; melyik az, mi haszontalan, melyre törekedni nem érdemes, s melyik az, melyre törekedni érdemes; sőt mivel törekvésre érdemesek is számosan lehetnek, melyik azok közül akár egyáltalában, akár személyemhez viszonylag legéremesebb; vagy ha van egy olyan, mely minden többit is, a mire csak törekedni érdemes, magában foglal, akkor épen erre kellene törekednem; mi több: mielőtt egyáltalában bármit is törekvésemül kitűzhetnék, előbb tudnom kellene, hogy élni egyáltalában érdemes-e, a halál-e kívánatosabb vagy az élet, tehát éljek-e, haljak-e? Mikből látható, hogy bármi elhatározáshoz előbb tudás kellene.

3. Úgyde nemcsak a bárminő elhatározhatás tételez fel tudást, hanem maga a bárminő tudhatás is tudást tételez fel. Tehát semmire se határozhatom el magamat, mielőtt tudhatnék, de mielőtt bármit is tudhatnék meg, tudnom kellene. Tudnom kellene a 1. alatt felsoroltakat, sőt nemcsak, de mielőtt bármit is tudhatnék, birnom kellene az egész tudással, mert ahhoz hogy tudjam, még pedig alaposan tudjam mi a tudás, birnom kellene az egész tudással, csakis így mondhatnám meg tévedés nélkül, szabatosan, hogy mi a tudás?

4. De még inkább birnom kellene az összes tudással ahhoz, hogy bármire is elhatározzam magam, mert meglehet, hogy meglevő tudásom alapján helyesen határoztam; de lehet valami, bár csekélység, mit nem tudok, de mit ha tudnék, egész elhatározásomat romba döntené, s tán az ellenkező határozatra birna. Bárminő elhatározáshoz is tehát az összes, a minden legkisebb utolsó részletre is kiterjedő tudásra lenne szükségem.

5. Úgyde semmit sem tudok, vagy ha tudnék is valamiket, de azt se tudván, mi a tudás, mindazok csak tudtomon kívüli tudások volnának, azaz semmik. Hiszen így, tudtomon kívül akár azt is ráfoghatnám magamra, hogy chinai császár vagyok! Bátor én azt is megengedem, hogy a tudás általában csak ily tudtunkon kívüli tudás, s ha így van, akkor csináljon vele kiki a mit tud, de én nem tudok vele mit csinálni. Sőt nemcsak hogy nem tudok semmit — ha csak tudtomon kívül nem — de nem is tudhatok; mert mint kimutattam ahhoz, hogy bármit tudjak előbb az összes, az egész tudással kellene birnom. De meglehet, hogy talán már bírok az egész tudással;

ügyde akkor tudnom kellene mi a tudás, már pedig ha ezt kérdezem magamtól, nem tudok rá felelni, tehát az egész tudással is legfelebb tudtomon kívül bírhatnék, s így csak tudtomon kívül felelhetnék arra is: mi a tudás. S így — legalább tudtom szerint — semmit se tudván, de nem is tudhatván, világos, hogy még azt se tudom tulajdonképen, hogy valóban semmit se tudok-e, és semmit se tudhatok-e hát? S így végezetül talán azt kellene mondanom, s ezzel be is fejezhetném rövidesen bölcselni kísérletemet, hogy: «tehát nem tudok semmit, még azt se, hogy valóban semmit se tudok-e; és tudni általában nem is lehet semmit, még azt se, hogy csakugyan nem lehet-e semmit se tudni». Azonban még csak ezen önmagát lerontó állítást sem kockáztathatom, nemcsak azért, mert már még ez is valamit tudás volna, hanem főleg azért, mert mint már az 1. alatt is mondtam, még azt se állíthatom, hogy arról kell szónak lennie a mi van s lehet, vagy arról a mi nincs s nem lehet. Megengedem tehát, — bár nem állíthatom — akár azt is, hogy ép azért tudok, mivel a tudás lehetetlen. Valamint megengedem azt is, hogy mindezen öt pontban felsorolt okoskodásom is merőben téves, haszontalan, s valamikép, de egészen máskép (vagy ha tetszik akár semmikép) állhat a dolog. Nos hát ez a valódi tabularasa, a valódi nihil. Valjon van-e ezen kilábolhatlannak látszó kátyuból menekvés?

6. Ámde ez, hogy mielőtt bármi részecske tudás lehetne, már lennie kell az egész tudásnak, azt jelenti, hogy a tudásnak kezdete, alapja maga a tudás egészsze; a tudásnak előzménye feltétele maga a tudás; a tudomány oka forrása önmagában van; a tudomány közvetítője, fogantyúja maga a tudomány. A tudomány tehát közvetlen lény, mely önmagából, önmaga által lesz; semmi másra nem támaszkodó, nem szoruló, semmi más által nem tétetett, nem épített, hanem önmagát tevő, építő, teremtő szabad lény, mely önmaga által tartatik, erősítettik. Mint a végtelen világűrben nincs se le se fel, se előre, se hátra, hanem a csillagvilág végtelene saját egymásközi vonzása. kapcsolódása, s vonzásának a röperővel való egyensúly tartása által áll fenn s éli örök mozgás közt életét: hasonlatosan a tudomány; nem szükségképeni lény tehát a tudomány, mert nem tétetik, hanem szabad lény, mert maga által léssen; tehát mindenha volt s lehetett mert létele, lehetősége is általa van, mert ő határozza, mondja meg azt is, mi a levő, mi a semmi, mi a lehető, mi a lehetetlen. Tudomány ő maga, de hogy mi ő s mikép lesz, s lehető-e, van-e kritériuma s mi

az, hogy kritériuma a bizonyosság, bizonyítás-e s hogy a bizonyosság forrásai tapasztalat s következtetés-e, s miért ezek, s hogy mi a tapasztalat s következtetés s mikor helyesek azok: mindez szintén tudomány, még pedig ez már a tudománynak önmagát tudása, az ő önmagáról való tudása. De hát egyebekben minek tudása, miről való tudás ő? Látható, hogy ezzel, miszerint a tudomány szabad lény, még az 5. alatt jelzett kátyúból ki nem menekedtünk. Ugyanis, ha a tudomány azon részén kívül a hol ő magáról tud, magáról tanít, többi más részeiben valami másnak tudása, másról tanítás: akkor kivülről más is van. Ha pedig van kivülről más is, akkor meg kell határoznom, hogy attól miben különbözik a tudomány, hogy vele a tudományt össze ne vétsem. Úgyde mint láttuk ahhoz, hogy a tudomány ismervét, az őt minden mástól megkülönböztető jelleget birjam, ahhoz előbb birnom kellene az egész tudással. Annál is inkább birnom kellene pedig az egész tudással, tehát nemcsak azon tudással, hol a tudomány magáról tanít, hanem azzal is, hol ama másról tanít: mert ahhoz, hogy megmondhassam valamik közt a különbséget, nem elég ösmernem az egyik felet, hanem a másikat is ösmernem kell, mert különben olyan jelleget említhetnék különbség gyanánt, a mi ama másikban is megvan. Tehát nemcsak a tudományról, hanem azon másról is kellene tudnom: mi ő, mikép lesz, van-e s mi ismérve, szabad lény-e ő is vagy nem. De tegyük, hogy nincs a tudományon kívül semmi más, s e szerint, hogy a tudomány nem is tanít egyébről, hanem csak magáról, s így azon részei, melyek másról tanítanak, nem léteznek: ekkor azonban a tudomány semmi, mert hiányozván teste — a mi valaminek tudása volna — magáról se taníthat semmit. Előbb lennie kell a testnek, a valami más tudásának, aztán taníthat csak magáról. S ez megfordította annak, mit az első pontban mondtunk; ott ugyanis azt mondók, hogy mielőtt tudhatnánk bármit is, azt kell tudnunk, mi a tudás, vagyis hogy a tudás testét meg kell előznie az ő magát tudásának; itt meg azt mondjuk, hogy a tudománynak magáról való tanítását meg kell előznie az ő testének, melyben másról tanít. Már melyik áll e kettő közül? Hogyan tudhatnám, mikor semmit se tudok? Lehet egyik, lehet másik, lehet egyik sem, lehet hogy mindkettő áll, lehet hogy egy még ötödik vagy hatodik eset áll meg; mert mint az 5. alatt mondtam, azt se tudom, hogy nem-e épen az ellenmondás, az absurdum, a lehetetlen áll meg. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy a tudomány testét hol másról tanít, azon másnak, melyről

tanít, meg kell előznie; de ennek meg ellene mond az, mit épen e pont elején állítottam, hogy t. i. a tudomány maga magának előzménye, feltétele; s így mástól nem előztethetik-e? Nem tudom. Denique birnánk 3 fokozattal: Első a más, melyről a tudomány teste tanít; második fokozat a tudomány teste, mely a másról tanít; harmadik fokozat a tudománynak azon része, mely magáról a tudományról tanít; de ezek közt az elsőbbséget lehetetlen magállapítani. Mindenik kellene hogy megelőzze a másikat, s mégis egyik sem előzheti meg a másikat; tehát sorozatuk csak úgy állapítható meg, ha a lehetetlent állítjuk elfogadandónak. Ime, tehát mielőtt még az első nehézségből kimenekehettünk volna, már másikba estünk.

7. Mondók hogy a tudomány öntevő szabad lény. Úgyde másra szorú mégis, mert a tudás valaminek tudása, s ha nincs ama más, minek tudása volna, hanem ő csak magának akarna lenni tudása, akkor semminek se tudása, azaz semmi. Másfelől pedig a tudomány csakis öntevő szabad lény lehet, miután minden legkisebb tudhatásnak előzménye, föltétele a tudás egésze. Ime hát még egy harmadik gáncs. Nos mindezen zsákutczákból a kimenekvés útja ez, hogy kimondom: minden tudás, minden tudomány és kivüle semmi sincs. Tudomány az is, hol a tudomány magáról tanít, tudomány az is, hol másról tanít; sőt maga azon más is, melyről tanít, szintén tudomány. Tudás a valami nemcsak, de a semmi is az, tudás a lehető, nemcsak, de a lehetetlen is az. Ha tehát a tudománynak van ismérve kritériuma. az is tudomány. És már mi lehet ezen szempontból s tekintetbe véve azt, mit a tudományról mint szabad lényről a 6. pontban mondtunk, a tudomány kritériuma? Mivel minden tudomány és mivel a tudomány szabad lény: tehát minden tudás kritériuma az, hogy minden többi tudás által tartatik, fogatik, vonzatik, erősítettik, magyaráztatik, feltételeztetik. Nos, hát a minek föltétele, fogantyúja önmaga, az csakis minden lehet, az absolut, a legfőbb egész; mert minden mi rész, már bizonyos közös vonások által okvetlen köttetik az egészhez, föltételeztetik az egész által. És viszont: a minden csakis öntevő szabad lény lehet, mert ha nem öntevő, akkor másra utal, mást követel mint tevőt, tehát nem minden.

8. E szerint tehát tudomány volna nemcsak az, mi a tudományos könyvekben lerakva és a tudós emberi fejekben összegyűjtve van, hanem tudomány volna az egész világegyetem? Így kell lennie. Mert hiszen valóban az egész világegyetem az, mely összegyűjtve, leírva,

magyarázva, mintegy többé-kevésbé hű kis képben a könyvekben és fejekben visszaadva van. Ha pedig a világegyetem így tudományyá átváltoztatható, helyesebben: ha az emberi tudomány is ily kis világegyetem lehet, hasonmása kicsiben a nagynak, úgy maga a világegyetem sem lehet egyéb. Úgyde a kettő közt mégis roppant különbség látszik. Hogy az egyik, nevezetesen az emberi tudomány a könyvekben és fejekben valóban tudomány, gondolati lény, az nyilvánvaló; de hogy a másik, az egész világegyetem is csak tudomány volna, ez már hihetetlennek látszik, mert hiszen a világegyetem valami tárgyi, anyagi lénynek tűnik fel. Nos, hogy ezt így is gondolták, hogy t. i. a világegyetem valami tárgyi, anyagi s így a mi gondolatvilágunktól valami merőben különböző: ez volt oka az eddigi megfektési törekvések sikertelenségének. Legelőbb egy állagból igyekeztek mind az anyagi, mind a gondolati világot megfektetni, még pedig elsőben anyagiból, későbbben gondolatiból; de akár az egyiket a másiktól, akár a másikat az egyikből állították eredetnek, az ellentét nem volt elenyészthető. Mások tehát két állagot tettek fel, anyagit és gondolati, de mert nem tudták kimutatni ezek közt a kapcsolatot, átmenetet, hogy mikép válik az anyagi gondolativá: azért mások azt mondták, hogy a világegyetem tulajdonkép meg se ismerhető, azaz tudományyá, gondolati lénynyé át nem vihető; ránk nézve tehát jóformán nincs is, s csak magára nézve van. S hogy mint van, az az ő dolga, nekünk örök titok. Mások még tovább menve, tagadják egyáltalában a világegyetem lételetét, s csak a mi képünknek mondják azt, minél fogva tehát kétféle képeink volnának: tárgyasok = ismerendők, és gondolatiak = ismeretek. A megfektés nehézsége azonban elesik, ha ki mondjuk, hogy a világegyetem is tudomány, a világegyetem is gondolati lény, ép úgy mint a mi tudományunk gondolati lény. A világegyetem ép úgy gondolat világ, mint a mi gondolatvilágunk az; csak hogy személye, alanya más. Egyetlen állag van tehát: a gondolat vagy tudomány, de kettő a személy. A mi gondolatvilágunk alanyai mi magunk vagyunk, míg a világegyetemnek mint gondolatvilágnak alanya Isten. Azonban, mivel a világegyetem minden, mindenség, kívül nem lehet semmi sem; de nem is kívül van a mi gondolatvilágunk, hanem hozzá tartozik, a világegyetemnek a mi gondolatvilágunk csak része, de olyan része, melyben a világegyetem kicsiben mintegy ismétlődik. A mi emberi tudományunknak ismét azon része, melyben ez magáról tanít, olyan hozzátartozó része, mint tudományunk a világ-

egyetemnek, a melyben az t. i. kicsiben mintegy visszaadva van. Hasonló tehát a tudomány a sejthez: a világegyetem megfelel a plasmának, — ebben az emberi tudomány megfelel a magnak, — és ismét ebben az emberi tudomány azon része, melyben az magáról tanít, megfelel a magcsának. Mi pedig a sorrendet illeti, elsőnek kellett lennie a világegyetemnek, mely így most már nem «más», hanem épen az egész, a teljes tudomány; azután jöhetett létre annak másolata, az emberi tudomány, de a tudomány csak mintegy öntudatlan lehetett az 5. pont értelmében; és csak végre jöhetett a tudomány azon része, a hol az magáról tanít, hol számot ad magáról, hogy mi ő a tudomány, a hol tehát az már tudatossá válik. Hogy egyáltalában nem tréfa beszéd öntudatlan tudományról beszélni, mutatja ez: E bölcselmi fejtegetésemben szavakkal élek, e szavak fogalmakat = értelmeket jelentenek; de a nélkül, hogy akár olvasóm, akár én minden szónak értelméről számot tudnánk adni, még is értjük azokat és használjuk széltire. Látható tehát, hogy a tudomány teste előbb jó létre, mint annak magáról tudása, magáról számotadása. S míg a többi tudományok a tudománynak testét képezik, a tudománynak magáról számot adása a bölcelem feladata, még pedig az értelmi bölcelemé. Innen látható — közbevetőleg legyen mondva — mily fontos csak az értelmi bölcelem is; mert az összes tudományok kifejezési anyaga, eszköze a szó, a szavak értelméről pedig a bölcelem ad számot; nem is tekintve, hogy az értelmi bölcelem sokkal többet, nagyobbat is ad ennél, mert az emberiség rendeltetését, multját, jövőjét ismerteti meg. De mi fontos a bölcelem másik része, az életbölcelem is, mikor ez úgy a nemzetnek, mint az egyeseknek valóságos élete, boldogulása! Ugyancsak itt megjegyzendő, mit érnek tehát azon bölceselkedések, melyek érthetetlenek: midőn a bölcsészet egyik fő czélja épen az értetés, az értelem közlése; másik pedig az oktatás. Az ellentét a világegyetem és saját gondolatvilágunk közt tehát csak személyi, nem pedig valami különböző állagiságból ered. Gondolatvilág a világegyetem is, mint saját gondolatvilágunk az; de tárgy ránk nézve, mert más alany gondolatvilága. Ezért ismereti tárgy az egész világegyetem, benne saját tudományunk és ennek tudománya is számunkra. Ellenben tudomány magára nézve az egész világegyetem, és tudomány, magát tudó, tevő a mi tudományunk is magára nézve. Ösmerete emberi tudományunk az egész világegyetemnek s ebben saját magának is, mint a világegyetem kicsinyvétele; de tudomány magára nézve,

mint magát tevő; valamint a világegyetem is, ily magát tevő tudomány magára nézve, részével a mi tudományunkkal együtt.

9. A világegyetem ugyan valami anyaginak, tárgyinak tűnik fel, de vizsgáljunk bármely tárgyat, mit találunk rajta? Tulajdonságokat azaz képzeteket. S ha tulajdoságait, e képzeteket tőle egyenkint elszedjük, mi marad ott? Azt mondják az anyagi állag hívei, hogy még ott marad az anyagi állag; ez volna a Ding an sich, a megismerhetlen háttér, a lényege a dolgoknak, mely nekünk megközelíthetetlen, mivel nekünk csak a dolgok látszata, — a külső jelenségvilág, azaz a dolgok, de nem úgy mint magukban lehetnek, hanem mint érzékeink által mutattatnak, tehát tulajdonkép nem is a dolgok, hanem csak azok érzékletei állnak — szerintük — rendelkezésünkre. Mint később látandjuk ezen «megközelíthetetlen háttér»-ben is van valami; de úgy, a mint az ama bölesészepektől állítatik, t. i. mint anyagi állag, nem ott a dolgokban, nem azok mögött rejtőzik, hanem csakis ama bölesészek fejében homályoskodik, lappang, kik hiszik. Azt, mi létét semmiben sem árúlja el, bátran nem létezőnek vehetjük, úgy, hogy kimondhatjuk: minden dolog, minden tárgy az őt tévő tulajdonságok = képzetek összege, helyesebben: szerves egysége. Tehát a világegyetem dolgai = fogalmak; a világegyetem törvényei = elvek.

10. Itt Böhm Károly «Az ember és világa» cz. nagybecsű munkájáról, — továbbá Pikler Gyulának újabban a «Magyar Philosophiai Szemlében» megjelent igen figyelemre méltó tanulmányáról, — s végre korunk uralkodó bölesészetéről a materialismusról kell megemlékeznem. Böhm bizonyítja, hogy az az úgy tetsző tárgyi külvilág nem létezik, vagy ha netán léteznék is, semmi közünk hozzá, reánk nézve csak képeink léteznek s ezek az ismerés tárgyai, még pedig az általa úgynevezett tárgyas, vagy kényszerülve kivetített képeink azok. Ezzel Böhm homlokegyenest ellenkező állást foglal el a materialismussal szemben. Böhm szerint csak a mi gondolatvilágunk (képeink) létezik; a materialismus szerint pedig csak a külső anyagi világ, az anyagi atomok léteznek. A materialismus czáfolata nagyon könnyű. A materialismus egyszerűen csak nem is hederít gondolatvilágunkra, fogalmaink, elveink világára, mintha ez nem is léteznék. Beszél, tudományoskodik, sőt magát csalhatatlan tudománynak állítja oda; de még sem eszmél a tudomány felett, eszébe se jut, hogy a tudomány, a gondolatvilág is létezik, s vizsgálni, hogy tehát mi az, s minő viszonyban áll a világegyetemmel. Annyira el van foglalva a világegyetemmel,

hogy attól saját gondolatvilágát, melyben benne van, s melyet naponta tudományos adatokkal gyarapít, nem látja. Hiszen pedig maga az «anyag» csak fejünkben van, csak gondolati lény, fogalom, elvonás; az atomok pedig egészben csak hypothesis; az egyes anyagok: éleny, légeny megannyi fogalmakká szervezett képzetek, tulajdonságok. A természet s részei mind közvetlenül csak fogalmak, hogy aztán e fogalmaknak egyáltalában felelnek-e meg dolgok, valóságok, vagyis létezik-e külvilág, s ha igen, úgy állnak-e a dolgok mint fogalmaink, azaz a fogalmak helyesen lettek-e alkotva, elvonva, fedik-e a dolgokat, s lényegükben a dolgok mik, azok-e mint fogalmaink vagy nem, mind ez lehet kérdéses, de fogalmaink léte s mibenléte nem, mert közvetlenül köztük, bennük vagyunk. Roppant merészség tehát azt állítani, hogy nem létezik más, csak az anyagi atomokból álló külvilág: holott csak az állítható, hogy ez atom-elmélet meg van, de a materialismus maga megvallja, hogy ez csak hypothesis, tehát csak belvilági, gondolatvilági, emberi tudománybeli létezése kétségtelen, s mégis a belvilágot a materialismus semmibe veszi. A természettudomány állítja, hogy nincs szín, nincs hang, hanem az csak a leb, — ez csak a lég hullámozása; igen de maga a leb csak föltevés, — maga a lég csak fogalom. A természettudomány mondja, hogy szín, hang csak a megfelelő idegek ingerülete; s valóban a szagideg bármily módon való ingerlésre csak szagról, — a látó ideg csak fényről, — a halló ideg csak hangról, — az izlóideg bármi ingereltetésre (legyen az erőművi, vegyi, fényi, hői, villany-árami stb.) csak izról tudósít. S a természettudomány mondja tovább, hogy nem is az ideg lát fényt, hall hangot stb., hanem az agyideg-sejt; s e szerint ez az egész szemlélhető érzékelhető világ csak az agyideg-sejtekben volna; a szín, hang, íz, szag stb. csak az agyideg-sejtek különböző állapotai, sőt azok általában a képzetek, gondolatok is, azok a fogalmak, elvek, azok az érzelmek, indíttatások, vágyak, indulatok, fájdalom és kéj, bú és öröm, s tovább mehetnének azok a tevések, járás, mozgás stb. is. De hát akkor kívül mi van? Az atomok és hullámozások? Hiszen ezek csak hypothesisek! Tagadja a természettudomány és az ennek alapján álló materialismus az egyes érzéketeket, de a miket azontúl nyújt parányokról, lebről, hullámozásról stb.: mindez csak hypothesis, kigondolmány. Látható, hogy a materialismus egyenesen visz saját czáfolatára és a Böhm-féle álláspontra; mert ha az egész látszó világ csak agyideg-sejtjeinkben van, úgy maguk a látott agyideg-sejtek is csak agyideg-sejti állapotok, inge-

rületek, s akkor épen nincs jogunk azt tenni fel, hogy a külső, a valódi világ pedig holmi parányok s hullámzásokból áll; hanem inkább azt kell mondanunk, hogy az egész világegyetem a mi énünk, alanyiségünk ingereltetése, izgalma; s legfelebb kétféle képekről, jelesül kényszerülve és tudatosan kivetített képekről beszélhetünk, s a külvilág helyére pedig legfelebb csak ismeretlen s ismerhetlen ingerlő valamiket helyezhetünk. Még sem elégíthet azonban ki Böhm álláspontja sem, s vele szemben föl kell említenem Pikler fejtegetéseit; nevezetesen azok a Böhm által úgynevezett tárgyas képek nem a kényszerültség által jellemeztetnek, hanem épen a Pikler által hangsúlyozott akaratumk tetszése szerinti megjeleníthetés által. A külvilág ezen következetessége, hogy a hányszor akarjuk, meggyőződhetünk róla, megjeleníthetjük, vizsgálhatjuk — mutatja őt létezőnek. S ebben gyökerezik valóban a külvilág létében való hit. De a «képek kivetítése» különben is olyan magyarázat, a mi további magyarázatra szorúl, ha ugyan egyáltalában nem magyarázhatlan, nem megfoghatatlan. S aztán a mi kép, az már szükségképen valaminek képe, s legyen az kikényszerített, vagy nem kényszerített kép, ha már kép, arra utal, azt követeli a minék képe; de még ha elfogadhatnok is e megfejtést, hogy nincs csak a kép, az inger még mindig valami külső világbeli, az inger még mindig megfejtetlen, ismeretlen háttér; s bár súlylyeszsem a külvilágot alanyiségomba, s nevezem a külvilág dolgait, tényeit csupán másfajta saját képeimnek, nevezetesen kényszerülve kivetített képeknek, míg saját gondolatvilágom részeit öntudatosan utánképezett képeknek: már az, hogy kényszerítetem, kényszerítőre utal, mely kívülem áll; e kényszerítőt aztán nevezhetem ingernek vagy akárminek, de az tagadhatlan, hogy valami rajtam kívüli. Véleményem szerint sem a materialismus, sem az azzal ellenkező Böhm által képviselt álláspont nem állhat meg magában. Mindkét nézetnek jogosultsága van bizonyos fokig, de a teljes megfejtés a kettő egyesítésében áll. Ugyanis, ha létezőnek hiszem saját érzetemet, gondolatomat, mert érzem, gondolom; akkor ugyanezen alapon a külvilágot is létezőnek kell állítanom, mert azt is érzem (érezklem) s gondolom (felfogom). Ránk nézve közvetlenül csak énünk s fogalmaink, elveink, azaz gondolatvilágunk van adva; de ezeket is ép úgy gondolom, belsőleg felfogom, érzem, belsőleg érzéklem, mint a külvilágot; tehát ha ezeket ez alapon létezőknek állítom, ugyanezen alapon a külvilágot is létezőnek kell állítanom. Megjegyzendő, hogy

az érzések épúgy gondolati lények, mint maguk a gondolatok, csak hogy közvetlenebbek, közelebb állnak énünkhöz. Míg például a látás csak közönbös képeket, képzeteket, tehát tulajdonképi gondolati lényeket, közönbös tudományokat nyújt; addig már az ízlés kellemes vagy kellemetlen érzéseket, tudomásokat ad; a mi nem azt teszi, hogy egyik érzék nemcsak olyan gondolati lényeket nyújtana, mint a másik, hanem csak azt, hogy egyik érzék adatai énünket közelebből érintik, mint a másik érzék adatai. Úgy hogy joggal nevezhetjük az összes gondolati lényeket, vagy tudomásokat, avagy tudásokat érzéseknek. Valamint a legközvetlenebb, — úgy a legtávolabbi gondolati lények is csak érzések. S azon állapotomat, hogy valamit érzek, abban való bizonyosságomnak nevezem, úgy, hogy ez alapon hogy érzek valamit, hiszek annak létében. A bizonyosság eszközei a tapasztalat, mely közvetlen érzés, és a következtetés, mely már közvetettebb gondolati lény, de azért csak érzés.

11. Mint láttuk könnyű materialistának nem lenni s nem vallani, hogy csak a külvilág létezik, mert hiszen belvilágunk nekünk letagadhatlanul, közvetlenül adva van. Ezt közvetlenül érezzük, míg amarra csak következtetünk, az érzés pedig közvetlen bizonyosság, míg a következtetés közvetett. De nehéz az ellenkező végletbe nem esni, hogy csak saját belvilágunk létezik. Azonban ha mert érzem, gondolom — egyiket létezőnek állítom; akkor mert érzem, gondolom, a másikat is létezőnek kell állítanom. De miután nekünk közvetlenül csak saját gondolatvilágunk van adva, ebben vagyunk benne, s ezt gondolati lénynek látjuk; mikép állíthassam ama külvilágot, a világegyetemet ettől valami egészen különböző állagúnak, különösen mikor gondolatvilágunk a világegyetemenek úgy is része; hogyan vélhessem annak többi részeit ezen részektől merőben különböző lényegűnek? Nem-e saját gondolatvilágunk analogonjára a világegyetemet is csak gondolatvilágnak, de más, nálunknál sokkal tökéletesebb alany gondolatvilágának van jogunk s okunk tekinteni? Hisz ha másféle volna a külvilág, akkor hogyan vehetném át a dolgokat magamba s változtathatnám fogalmakká, és a külvilág törvényeit hogyan vehetném magamba s változtathatnám át elvekké? És viszont hogyan változtathatnám, realisálhatnám saját fogalmaimat, eszméimet dolgokká, és saját elveimet törvényekké, tettekké? Az állami törvények — sőt az egyesek életelvei — ép oly valódilag uralkodnak, mint akár a természettörvények, s pedig alanyi elvek voltak. Csakhogy a természet-

törvények merevebbek, míg az államtörvények s még inkább az egyéni elvek hajlékonyabbak; mivel a teremtés lépcsőfokain lefelé mind kevesbedik a szabadság, változhatóság, fejlődés. Mindez átmenet a külső világegyetem s a belső gondolatvilág közt lehetetlen volna, ha egyik nem ugyanaz volna, mint a másik, úgy, hogy csak személyileg s tökélybeli fokozat szerint különböznek egymástól. Embertársammal beszélhetek, közlekedhetek, saját fogalmaimat, elveimet vele közölhetem, az ő fejében lévő fogalmakká, elvekké változtathatom; viszont az övéit magaméivá átvehetem: ez nyilván van mindenki előtt. De már most lehetek-e jogosítva másképp, mint analogice okoskodni, s azt állítani, hogy a világegyetemmel való közlekedésem is csak ilyen beszélgetés, társalgás; hol a világ dolgai, törvényei bennem fogalmakká, elvekké válnak, az én eszméimet, elveimet pedig dolgokká, törvényekké változtatom. A világegyetemet Isten gondolatvilágának mondom; s ha már most saját gondolatvilágomnak más ember gondolatvilágával való kicserélődését társalgásnak nevezem emberrel: úgy gondolatvilágomnak a világegyetemmel mint szintén gondolatvilággal való kicserélődését társalgásnak kell neveznem Istennel; azon különbséggel, hogy míg az emberrel való társalgásnál mindketten tanulhatunk, addig a világegyetemmel való közlekedésnél mindig csak mi emberek tanulunk, Isten nem tanulhatván tőlünk semmit is. A világegyetemet így gondolati lénynek, tudománynak, még pedig a teljes, az egész, a tökéletes tudománynak tekintvén, a mit magamba átvehetek: ezzel elég van téve az 1. pontnak, melyszerint bármí tudáshoz előbb adva kell lennie az egész tudománynak; s ez alapon a tudást lehetőleg nyilvánítom, nemesak, de az emberi tudás tökéletességre mehetését is lehetőnek állítom. Megjegyzem azonban, hogy mivel a tudomány minden, és szabad lény, tehát minden egyes tudás kritériuma a többi összes tudás, minden egyes tudás a többi összes által igazoltatik, tartatik, bizonyítottatik, kívántatik: ezért a teljes bizonyosság csak a tudomány teljességre menésekor érhető el. Mivel ahhoz, hogy bármit is tudjak, birnom kell előbb az összes, az egész tudással; ebből világos, hogy mindaddig, míg az összes, az egész tudással nem bírok, tudásom tulajdonkép nem is tudás, hanem csak hit; nem bizonyosság, hanem többé-kevésbé valószínűség, Csalhatatlanságot tehát egy ember sem követelhet tanáinak, s azért én sem követelek. De az is megjegyzendő, hogy én mindenestől a világegyetemnek, ezen tökélyes tudománynak része vagyok; már pedig a tudomány fentérin-

tett természeténél fogva, melyszerint minden egyes tudomány a többi által föltételeztetik, bennem is, mint a világegyetem minden részében, lényében, annak összes szálai összefutnak, következőkép mintegy bennem van, mint a világegyetem minden részében, lényében az egész világegyetem, tehát bennem van, nekem adva van az egész, a teljes tudomány, csak hogy nem tudatosan. Azonban e fokon én csupán tétetem, másnak tudománya vagyok, tehát tulajdonkép nem is vagyok. Én csupán annyiban vagyok, mennyiben saját öntudatos tudományom, gondolatvilágom van, mely mint egy új, kezdődő másik világegyetem, ép úgy szabadon, önmaga építi magát, igazolja többi részei által egyes részeit, mint előképe a világegyetem. Meg kell azonban itt még jegyezni, hogy valamint az emberekkel való társalgásnál fogalmamnak s elvemnek mások fogalmává, elvévé való tétele nem úgy történik, hogy azokat oda áttennem s tehát hogy nálam aztán azok többé nem lennének; úgy a világegyetemmel való közlekedésnél is a dolgokat s törvényeket nem úgy vesszük át magunkba, hogy azok ott a külvilágban többé nem maradnának, s viszont saját eszméinket, elveinket nem úgy realizáljuk, hogy azok továbbra mint eszméink, elveink létezni megszűnének: hanem mindez mintegy az együttrezgéshez hasonló történik; mert hiszen különben gondolatvilágunk nem is szabadon, öntevőleg építené magát. Bizonyos hang a többi testekben ugyanazon hangot szólaltatja meg: úgy mi képesek vagyunk fogalmaink, elveink, megszólaltatása által másokban ugyanazon fogalmakat, elveket ébreszteni. Így keltik a világegyetem dolgai, törvényei is bennünk ugyanazon fogalmakat s elveket; viszont eszméink, elveink megszólaltatva a világegyetemben is együttrezgést kelve, ugyanazon dolgokat, törvényeket képesek abban előhozni. De ebből is látható, hogy a világegyetem nem valami anyagi; mert egyedül a gondolat, a tudomány az, mely úgy küzölhető, hogy a közlőnél is megmarad. Úgy, hogy mikor ezt mondók: «a világegyetem tudományyá átváltoztatható», helyesebben ezt így kell vala mondanunk: a világegyetem is szintén tudomány levén, belénk tulajdonkép át nem is hozatik, hanem csak bennünk magához hasonlót kelt; nem is változik át tudományyá, hanem csupán az történik, hogy az, mi addig egyik személynél volt meg, meg lesz a másik személynél is; a mi csak Isten tudománya, gondolata volt, az a mi gondolatunkká, tudományunkká is lesz; vagyis egy ugyanazon állag, t. i. gondolat, tudomány csak személyt cserél, ezaz helyesebben nem is cserél, hanem csak a másik személyben is

támad, lesz, ébresztetik, egyszersmind azért az első személyben is megmaradván. Mivel a bármi tudást meg kell előznie a teljes tudásnak, azért fel kell tennem, hogy a teljes tudás, a világegyetem ébresztette, támasztotta így egész tudásomat, egész gondolatvilágomat; de azért ez ugyanazon lévén mint az, tehát szabad öntevő, szintén maga építi önmagát; s bár a világegyetemmel való kicserélődésből tanulunk, ezen Istennel való társalgásból, még pedig közvetlenül tapasztalás, érzés útján, — s közvetve következtetés, gondolkozás útján: azért mégis tudásunk maga építi önmagát, szabadon, öntevőleg.

12. Mondók, hogy semmi sincs, csak tudomány, ez minden; s mondók, hogy a tudomány önmagát teremtő, tevő szabad lény, mely önmagából önmaga által léssen: s ez most a legnehezebb kérdésekre, a kezdet és vég kérdéseire s ennek kapcsán az abszolút örökkévaló mérhetlen lény közelebbi felismeréséhez vezet. Mondók, hogy a világegyetem is gondolatvilág, nem egyéb, mint Isten tudománya, épűgy, mint a mi gondolatvilágunk, ezen tulajdonképi vagy emberi tudomány. De mondok azt is, hogy az utóbbi, az emberi tudomány az előbbinek, a világegyetemnek része. A legmagasabb, mindent magában foglaló mindenség tehát, melyről beszélhetünk, a világegyetem; melyről már mondók, hogy nem egyéb, mint Isten tudománya, Isten gondolatvilága. Mondók azt is, hogy a mindenség nem is lehet más, csak öntevő, mert ha nem öntevő, akkor tevőre utal, tehát nem mindenség; de az öntevő nem lehet egyéb mint gondolat, mert csak a gondolat az, mely magát teheti, mert azonnal van, mihelyt gondolja magát s nincs, ha nem gondolja magát. A gondolat pedig így magát gondoló, magát tévő lévén, tehát tudomány, mert a tudás tehetést, tevést jelent. S valóban a tudomány az öntevő, mely maga által építettetik s minden részei által többi részei igazoltatnak. Ezen igazoltatást, mely szerint a tudomány részei így egymást feltételezván mintegy láncolatot képeznek okláncolatnak nevezzük: de nyilván van, hogy a tudomány egész oka tehát önmagában van, mert összes részei ugyan okláncolatot képeznek, de az utolsó okozat-szem meg az első okszemnek oka, úgy hogy az okozat-gyűrűnek se kezdete se vége. Így egymást igazolván a tudomány részei, innen van, hogy valódilag tudomány, mindenség, öntevő csakis a teljes tudomány, tehát a világegyetem; az emberi tudomány pedig teljesség hiánya miatt nem lehetvén teljesen bizonyos, csak hit, melynek bizonyossága csak valószínűség. De midőn ebből foly, hogy tanaimnak csak valószínűséget igényelek, egyszersmind az is foly, hogy mielőtt tanaim

közül bármit is elvetnél, várj egy kissé s csak majd akkor vess ki valamit, ha a többi tanok azt nem feltételezik, nem igazolják. Mint a világegyetem mássa az emberi tudomány is öntevő, de míg nem teljes, addig még sem lehet teljesen szabad öntevő, s azért addig a világegyetem része kell hogy legyen. És így tulajdonképi tudomány, magát tudó-tevő csak a világegyetem, az emberi tudomány pedig míg nem teljes, addig csak másolat = ismeret, a világegyetem másolata, ismerete; embryo, melynek kezdete, alapja, előzménye, föltétele, oka, forrása a világegyetem. De mint a világegyetem mássának, okozatának mégis meg kell hogy legyen öntevő természete, csak hogy az nem teljes; de egykor teljes leend, mert az ok okozatába teljesen átme gy Innen érthető már az is, mit mondánk a 7. pontban, hogy tudomány a valami, s tudomány a semmi is, tudomány a lehető, s tudomány a lehetetlen is. Mert hiszen a semmi és lehetetlen is gondoltathatik. A világegyetem lehető és valami mert van; de meg van benne a semmi és lehetetlen is, még pedig a semmi, a lehetetlen a téves emberi tudomány. Míg az emberi tudomány részei igazságok, addig a világegyetem részei valóságok; de mert az emberi tudomány a világegyetem mássa, tehát minden igazságnak valóság felel meg, s az egész emberi tudomány igaz, míg az egész világegyetem való, s minden emberi tudományrész is igaz és lehető, mert valóság, valami, való felel meg neki. A tévedésnek azonban semmi valóság nem felel meg a világegyetemben s azért semmi s lehetetlen, mert a világegyetem minden lévén, benne minden mi lehető meg van, sőt a semmi s lehetetlen is meg van benne, de csak mint lehető, azaz mint emberi, tudományi tévedés. A tévedés foly azon öntevő természetből, melylyel bír az emberi tudomány is; mert maga alkotja magát, tehát tévedésekből egész rendszereket rakhat, noha ezek képtelen képzelgések, ábrándok, semmik, lehetetlenek. A tévedések azért semmik s lehetetlenek, mert más tudományrészek azoknak ellent mondanak, azaz azokkal ellenkezőt állítanak s az ellenkezők megsemmisítik, lehetetlenítik egymást. Igaz, állítható csak az, mi a többi összes által is igazol-tatik, kívántatik, tartatik, állítatik, tétetik, okoltatik. Kérdés már, hogy a világegyetem öröktőlfogva van, s örökké leszen-e, s végtelenül terül-e a szélrózsa minden irányában, s befelé a matematikai pontig vagy véges? Tegyük fel, hogy véges, de akkor kívül semmi volna, s ha volna, már valami volna s így a mindenséghez tartoznék. Tehát végtelenül kell terülnie. S viszont, ha meghatározott nagyságú ato-

mokból állana, akkor egyik atom s másik közt semmi volna, s ha volna, már valami volna, s így hozzá tartoznék. Ha pedig az atomok közvetlenül egymást érnék, akkor az anyagok sűrűsödése s ritkúlása volna lehetetlen. Az pedig, hogy az anyagparányok közt, valamint az égi testek közt leb van, nem megfejtés; mert a lebről megint áll, hogy meghatározott nagyságú parányokból áll-e vagy folytonos? Ha folytonos, vagy parányai egymást érik, akkor lehetetlen volna a leb hullámzása; ha pedig nem egymást érnék, akkor közöttük semmi volna. Itt lehetetlen meg nem emlékezni Brassainak, egy a materialismust czáfoló cikkéről, melyben mondja, hogy a mi ujjamat visszatartja, mikor az asztalt érintem vele, nem anyag, hanem erő, ellenállási erő (mondhatom: tulajdonság, képzet). Maguk a materialisták az erőket az anyag tulajdonságainak mondják, igen de mint a 9. pontban kimutattuk, az anyag csupán tulajdonságokból, képzetekből áll, s ezenkenkívül, ezek megett semmi anyagi állag nem létezik. Egyébiránt az atomokat mint ható, erőközpontokat megengedem. Már most hasonlólag tegyük fel, hogy a világegyetem valamikor nem volt; akkor ha bármi létezni akart, az csak olyan lehetett, mely maga hozza elő s maga építi, teszi, teremti, fejtí önmagából ki magát. Ezt sejtette Hegel is, így született meg a kifejlés elmélete. Hegel a puszta létet, a lét gondolatát állítá elsőnek, mely az által fejlett ki, hogy a magában folyton előálló ellenmondásokat mindig elhárította, s minden ily kiegyenlítődés, egyensúlyra jutás, felsőbb egységre menés, a teremtés vagy nála létesülés egy magasabb foka lón. Van benne annyi, hogy a tudomány, a gondolatvilág úgy építi önmagát, hogy az ellenmondásokat magából folyton kiküszöböli. Ennyiben áll a mondás is, hogy tévedésből születik az igazság és semmiből lesz a valami, semmiből teremtetik a világ. Van továbbá Hegel tanaiban annyi, hogy mint a következő pontban látandjuk, minden ellentétek egysége; de Hegel összezavarja az ellenmondást vagy ellenkezést az ellentéttel. Ellenmondás soh' se mehet más egységre mint semmire. Van Hegel tanaiban végre igazság annyi, hogy valóban fejlődési fokozatai vannak a létesülésnek, teremtésnek, mint szintén a következőkben látandják. De egyebekben nem jut eszünkbe Hegel mesterkelt tákolmányát védeni, hanem haladunk a magunk útján. Denique ha felteszszük, hogy valamikor semmi se volt, létre csak olyan jöhetett, mely maga által lón. Azt azonban föl nem tehetjük, hogy az valami csak egyszer gondolta volna magát a lévésre, hanem fel kell tennünk, hogy mindenha volt ő; de mivel egye-

düli, kivüle semmi sincs, természetesen csak önmagából és önmaga által mindenkor. Valóban csakis képletes, tréfás beszéd az a fentebb említett: tévedésből lesz az igazság, semmiből lesz a valami; mert igazában úgy van, hogy az ellenkezőket, ellenmondásokat épen kiküszöböli, folyton megsemmisíti a tudomány; csak magukat határozzák a valamik, a semmik és az igazságok az absurdumok által; magukat határozzák, mintegy folyton kijelentik, hogy ők nem azok s azért azokat folyton kiküszöbölik. Épen úgy: igazában semmiből semmi se lesz, hanem mint láttuk, a tudomány előzménye a tudomány, tehát az emberi tudomány előzménye a világegyetem, ezen teljes tudomány; de viszonttag a világegyetem előzménye se lehetett egyéb, mint más tudomány, más világegyetem; s valamint azon más világegyetem, mint ok átment a jelenlegi világegyetembe, mint okozatba egészen: úgy ezen jelenlegi világegyetem is mint ok átmenend az emberi tudományba, mint okozatba egészen. S így egy lánczolatot nyernénk egymást követő világegyetemekből, mely lánczolatnak se kezdete, se vége. S itt vagyunk a kezdet s vég kérdésénél. Ne tekintsük ugyanis e lánczolatot úgy mint világegyetemek egymás követését, hanem úgy, mint egy általános, feltétlen, örökkévaló, mérhetlen lénynek, mely gondolati, tudományi lény, örökös lételet, örökös önmagát teremtését, valóditását; mely tehát annyiban végtelen, hogy kezdete, vége ő maga magának s azért egyáltalános, mérhetlen, mert mértéke maga önmagának. Látjuk, tapasztaljuk az egész világon, hogy semmi sem marandó, a mint megépítették, ismét azonnal romlani kezd; nos ezen egyáltalánost, mely önmaga által van, se gondolhatjuk olyannak, mely egyszer mindenkorra változatlanul megépítette volna magát s azontúl úgy maradt volna. Fel kell tennünk, hogy oly rendkívüli mű ő, mely örökös munkára szorúl. De viszont azt se tehetjük fel, hogy ne volna kész. Hanem azt mondhatjuk, hogy folyton valóditja, kiküzdi, teremti, megifjítja önmagát. Ezt azonban megint nem gondolhatjuk, hogy mintegy csak folyton reperálja, foldozza magát; mert hiszen így is valamikor legeslegelőször mégis csak egészen újból, semmiből kellett csinálnia önmagát. Hanem azt állíthatjuk, hogy ő mindig, folyton újra teremti magát semmiből egészen. Mikor egyszer kész, akkor újra teremtéshez fog s egy teremtés lefolyása alatt önmagát egészen újból megteremti s így mintegy megifjúl. Egy-egy teremtés lefolyása már egy-egy világegyetem, az egymást követő világegyetemek lánczolatának sorában; s így már az a világegyetemplánczolat tulajdonkép nem

is világlánczolat, hanem az egy-egy teremtés alatt magát megifjító, újra teremtő örökazonos, állandó, maradandó, változatlan egyáltalános feltétlen lény. Van tehát egy egyetlenegy abszolút lény, mely mindenkor volt és mindenkor léssen, végtelen, mérhetlen és örökkévaló. Már hogy ezen lény létez, azt hatása, munkája mutatja; valamint hogy egyáltalában is semmit létezőnek el nem ismerhetünk, csak annyiban, mennyiben hatása, munkája által magát bizonyítja, valóditja, eszközli, Úgyde az egyetlen lény, mely létez, csak önmagát tevő, teremtő lehet: tehát ama mérhetlen lénynek munkája, hatása, melylyel létét mutatja, melylyel méretik, mi? Felelet épen ő önmaga. Ő a végző erő s tevékenység, s ő a végzett mű. Mint erő, ok, előzmény, feltétel ő, mely átmegy hatásába, okozatába, következményébe. Mint erő működés ő; mint hatásmű ő. De ép ezért ő örökazonos, magával egyenlő. Egyenlő volt s marad önmagával, mert öntevő; mert ő lévén a teremtő, a működő, műve nem lehet több mint ő, de kevesebb sem, mert hiszen épen magát teremti, mint erő teljesen átmegy hatásába, annyit hat, a mily erő, ő a maga — mint erő — hatása. Van tehát egy egyetlen örökkévtelen őserő, mely örökös, szakadatlan munkája által nyilatkozik, magához méltó munkát végez, öröktől fogva örökkéig magát teszi, teremti, mert hatása ő, ép munkája által teremti létét. A mely erő nem hat, az nincs is, mert az erő épen a hatása. Mikor hát magát teremti, ön műve ő maga. Ezért mondók azt is, hogy az állag, lényeg ugyanegy, de a személy kettő. Állag lényeg az egyáltalános örökkévaló azonos lény, de ő mint tevő, teremtő, tudó, erő, működés, az egyik személy, — mint tétetett, teremtetett, ismerő, hatás, mű a másik személy. A mi azonban öntevő, az szervezet; tehát a világegyetem szervezet, s ebben kicsiny mássa, utóda, az új világegyetemi embryo, az emberi tudomány is szervezet; valamint a világegyetem is más hasonló szervezettől, előbbi világegyetemből származott. A mi szervezet, az áll belső okból, azaz magát kezdeti csirai különbözetlenségéből, rendszerré kifejtő elvből és kedvező körülményből, honnan tápját meríti. Az emberi tudomány az anyából, a világegyetemből táplálkozik, de a világegyetemre, mint legfelsőbb szervezetre, mint egyedül levőre, körülmény csak semmi lehet. De valóban ezzel is határozza magát, csakis e körülményből táplálkozik, innen az absurdumok, semmik, lehetetlenek (hullák) folytonos kiküszöbölése, megsemmisítése, t. i. kidobja azt, mi neki nem való a környező körülménybe, mint teszik általában a szervezetek; és átveszi

azt, mi neki jó a körülményből, azaz a magukra szintén semmiből, az ellentétekből építi önmagát. Mert a világegyetem minden valósága s ép úgy az emberi tudomány minden igazsága, ellentétek egysége, mint erről később még bővebben leend szó. A világegyetem részei is szervezetek. Az úgynevezett szervetlen testek is szervezetek, csakhogy azokban a szerves egyének csak az egyes vegytömecek. A szerves világ alapegyéne pedig egy igen kombinált vegytömeccs, egy picziny plasma-rög. A világegyetem tehát egészben és minden részeiben szervezet. De hiszen az egész s rész csak onnan van, hogy minden rész tulajdonkép az egész, csakhogy más-más módon. Mint ezt mondók is, hogy a világegyetem minden része, lénye, magában foglalja az egészet. Az összes részek tehát az egész, minden lehető módon megvalósulva.

13. Ez hát pantheismus? A világegyetem az Isten? És az emberi lélek, emberi én pedig nem egyéb, mint az ember gondolatvilága, tudománya? Így állítván a világot, tagadjuk Istent, s állítván saját gondolatvilágunkat, tudományunkat, tagadjuk saját énünket! Mi hát Isten s mi hát énünk? Nem lehetnek egyebek, mint szintén csak gondolati lények, mert ez az egyetlen állag. Énünk is tehát csak gondolati lény, tudomány lehet. De oly gondolati lénynek, oly tudománynak kell ennek lennie, mely nekünk a legközvetlenebbül van adva, annyira közvetlenül, hogy az épen énünk. Talán gondolatvilágunk gondolata-e énünk? Mondók, hogy gondolatvilágunknak is van gondolata, azaz az emberi tudományról is van tudomány, mely az emberi tudomány azon része, hol az magáról tanít. Ez azonban nem lehet énünk, mert akkor gondolatvilágunk többi része nem tartoznék énünkhöz. Különben is ha így volna, akkor analogice isteni énnék a világegyetem gondolatát, vagyis a világegyetem azon részét kellene neveznünk, a hol a világegyetem, ezen isteni tudomány magáról tanít; úgyde a világegyetem ezen része az emberi tudomány, az emberi tudomány pedig nem Isten, s nem lehet Isten, mert akkor az Isten csak része, gyenge utánképzése volna saját világának. Mi lehet hát Isten, s mi lehet hát énünk? Énünk csak oly kezdet, oly eszme, oly elv lehet, mely mint csira magában foglalja még különbözetlen, kifejtetlen állapotban, de teljesen egész gondolatvilágunkat; valamint Isten is csak oly elv, oly kezdet lehetett s lehet, mely hasonló módon az egész világegyetemet magában foglalta; úgy, hogy ezen éni központunknak egész gondolatvilágunk csak rendszerré való kifejlése; valamint az isteni központnak az egész világegyetem csak

rendszerre való kifejlése. Ezt látszik érezni Brassai is, mikor gondolatvilágunk s a világegyetem megfejtésének kiindulási pontjául nagyon helyesen az ént ajánlja, «a philosophia fordulta» czímen közlött becses fejtegetéseiben. Helyesen azért is, mert ránk nézve az én az első, a közvetlenül adott, bár a teremtésben valóságban az utolsó a legmagasabb, — míg a mi ránk nézve utolsó legmesszebb, az a teremtésben valóságban az első a kezdet; nekünk tehát e ránk nézve elsőből, e nekünk adott kezdetből az énből kell s lehet kiindulni s menni vissza a mindenség valódi kezdetéig. Mondók már, hogy az érzések is gondolati lények, csakhogy az érzések közvetlenebbek, közelebb állnak énünkhöz; s e szerint az ént az érzések világában kell keresnünk, még pedig az érzések közt is legközvetlenebbnek kell annak lennie. Mi már a legközvetlenebb érzés? Az én érzés. Mi ez? Felelet: az önszeretet. Az én tehát az önszeretet. De mi szeretheti magát? Csak a jó, mert ha nem volna jó, nem szerethetné magát. Az én tehát a jó. S mikor valamit jónak érzek, jónak nevezek, az annyit jelent, hogy az éneket építő, emelő, gyarapító, vagyis énemmel rokon, azonos. Mikor pedig valamit rossznak nevezek, az azt jelenti, hogy énemmel ellenkező, azt rontó, súlyesztő. Ezért magamat, a jót szeretvén, — azaz én magamnak, a jónak, a szeretetnek szeretete lévén, — én jó, azaz önszereteti érzés lévén: szeretem mindazt, mi épít engem, azaz mindent mi jó, — és visszataszítok mindent mi ront engem, azaz mi rossz. A mi énünk, a mi kezdetünk, elvünk tehát szeretet, s így érzés lévén, gondolati lény, azaz tudás, tudomány. Tehát ő érzi is, azaz közvetlenül tudja magát ezen szeretet. Szeretet ő, szeret tehát, de legközvetlenebbül ő van adva magára nézve, tehát önnönmagát a szeretetet. Azért ő jó. Ha pedig a világegyetemet gondolatvilágunk analogonjára szintén gondolatvilágnak, Isten gondolatvilágának neveztük; úgy Istent magát, meg csak saját énünk analogonjának hihetjük. Mert mint már mondók, mi van ránk nézve közvetlenül adva? Felelet csak saját énünk és saját gondolatvilágunk; ha tehát hiszem, hogy ezeken kívül még világegyetem és Isten is van, nem lehet jogom, okom ezeket másféléknek hinni, mint minők saját gondolatvilágom és saját énem; csakhogy valamint a világegyetem gondolatvilágomat, mint halvány mássát tökélyben messze felülmúlja, úgy az isteni én is az én éneket, mint gyöngé képét tökélyben messze túlhaladja. De van-e Isten s van-e világegyetem? Mondók már, hogy a bizonyosság, a melynélfogva hihetek valamit, az érzésben van. De megjegyzem, illetőleg

újólaj ismétlem, hogy a teljes bizonyosság, melynélfogva már nem csak hihetek, de valójában tudhatok, csak a tudás teljességre menésekor lehet. Az a bizonyosság azonban, melynélfogva hihetek valamit, az érzésben van. Valamit létezőnek hihetek = valaminek létezéséről valószínűségeileg bizonyos lehetek, ha érzem (valószínűségeileg, mert érzésem csalhat is). Nos, minélfogva állítom tehát létezőnek éne-met és saját gondolatvilágomat? Mert érzem. Úgyde mint mondók ugyanezen oknál fogva, mert érzem a világegyetemet is létezőnek kell állítanom. Hiszen, mint a 12. pontban magyaráztuk, saját gondolatvilágom nem is egyéb, hanem csak a világegyetemről gyűjtött, nyert kép; a világegyetem olyan része, melyben az, mint csekély mássába ismétlődik, ha tehát e mást állítom, lehetetlen tagadnom az eredetit. Különben 3. pontunk szerint a tudáshoz előbb adva kell lennie az egész tudásnak, tehát gondolatvilágunk, tudásunk a világegyetem, ezen egész tudomány nélkül lehetetlen volna. Ha tehát gondolatvilágom létezik, létezik a világegyetem is. De ép úgy, ha énem létezik, létezik az Isten is. Énem létében nem kételkedhetem, mert hiszen közvetlenül érzem, szeretem magamat, érzem, tudom gondolkozásomat, cselekvésemet, s mindent magamhoz viszonyítok, mint jót-rosszat s gondolkozásomban én vagyok a ki tud, határoz. De ha én létezem, mert érzem magamat, úgy az Isten is létezik, mert érzem őt. Saját énem érzetében ugyanis benne van, érzem hogy nem voltam mindig, s nem magamtól lettem, s tudom, hogy majdan nem leszek, de nem tudom mi célra s hogyan lettam, sőt hogy egyáltalában cél van-e: látható tehát, hogy mikor éne-met, e teljes feltételezettséget, e merőben feltételes lényt érzem: mintegy magamban az Istent, a feltétlent, feltételemet érzem, követelem! De minek hihetem joggal az Istent? Nem lehet jogom, okom mint analogice őt olyannak tenni fel, minő énem, tehát jónak, szeretetnek. Az Isten is tehát mint én, önszeretet. Igen de én a világegyetem része vagyok gondolatvilágommal együtt, a világegyetem mint minden, mindenség, mindent magába ölel, kívülre nincs semmi se; s az egész világegyetem az Istennek mint különbözetlen központnak magát rendszerré való kifejtése, s így mikor Isten magát szereti, akkor az egész világegyetemet, annak minden részeit teremtményeit s következésképp az embereket s azok közt engem is szeret.

14. Alkalmazzuk már az épen mondottakat a 12. pontban előadottakra, illetőleg egyeztessük az ott kifejtettekkel. Akkor azt mond-

hatjuk: Egyetlenegy örök mérhetlen lény van s az a jó; ki mert jó, szereti önmagát, vagyis ő szeretet. Ezen örök mérhetlen szeretet azonban egyedül való lévén, szabad, öntevő, munkás; de mást nem munkálhat mint saját magát; illetőleg ő mint erő ép hatása, munkája által van, s a hatás, a mű természetesen annyi, mint az erő, a munka. Szeretet lévén ő, s egyedül levő, tehát csak magát szeretheti; szeretvén magát, fenmaradását akarja, s ezért folyton építi, teremti, megifjítja önmagát. Egyetlen állag ő, t. i. gondolati lény, tudomány; még pedig közvetlen énében a legközvetlenebb⁵ érzés t. i. szeretet érzés; de mert öntevő, tehát személyileg kettőnek kell lennie: teremtőnek és teremtménynek, működőnek és műnek. Tudjuk pedig, hogy valóban, két én, t. i. isteni és emberi létez, s ehhez képest két gondolatvilág, isteni és emberi; az isteni gondolatvilág a teljes, kifejtett; az emberi gondolatvilág a kezdődő, fejlődő. S itt lehetetlen föl nem említenem a nagy német hitbölcselető Strauszt, Jézus életének kitünő íróját, és az ő tételét, melyben ő Istennel az atyával szemben fiúnak általában az embert nevezi. Ennélfogva az egyáltalános mindent, mindenséget, az egyetlenegy önmagát tévőt így határozhatnók meg, hogy az, az atya és fiú egysége. Hogy valóban egy a fiú, az ember az atyával, az Istennel: nyilvánvaló, mert hiszen egész gondolatvilágunk s énünk a világegyetem része; a világegyetem pedig az Istennek, az önmagát tévő szabad lénynek lévén tudománya, gondolatvilága, kifejlése: nyilvánvaló tehát az atya és fiú egysége. S ha már a mindent szabad öntevőnek mondók s következésképp személyileg kettőnek, nem csalódtunk. Az kétségtelen, hogy e személyek közül a teremtő, az atya az Isten; de a fiúnak, a teremtettnek, annak kiben az atya magát teremti újra, magát ifjítja meg, nyilván az embernek kell lennie. De vajjon nem túlzott állítás-e ez, melyben az embert leendő Istennek állítjuk oda? Nem lehet túlzott állítás, mert énemben s minden ember énében ehhez méltó, megfelelő várakozás van. Az embernek mindent kívánó, határtalan önzését csak ily nagy jövő elégítheti ki. Énünk, ezen szertelen önszeretetünk, önzésünk pedig (mely mielőtt gondolkozott volna, a priori már magát tekinté saját céljának sőt a mindenség céljának s urának), Isten által teremtettet, ha tehát az kielégítetlen maradna, ha az csalódnék, akkor Isten csalna bennünket szándékosan. A szertelen önzés, önszeretet teszi énünket, s ennélfogva vagyunk mi emberek, végtelenül éhes kakukfiókák: az Isten pedig annálfogva legfőbb jó, legfőbb szeretet, annálfogva Isten, hogy

végtelen szeretettel mindenét átadja nekünk; de ezt tevén, épen önszeretet ő, mert önmagát teremti újra, magát ifjítja meg bennünk, mert mi az ő képei, hasonlatosságai, az ő fiai vagyunk. Isten tehát ama öntevő szabad lény, mely mindig volt, van s leend; ki folyton teremti, még pedig egy-egy teremtés lefolyása alatt egészben újból teremti s így megifjítja önmagát; miért? mert szeretet ő, s mert egyedül való, tehát önszeretet, s így létét óhajtja. A mindenség tehát Istennek önmagát teremtése. A világmindenség Isten műhelye, működéstere, szertára, eszköze, tevékenysége, munkája, a hol ő önmagát teremti, munkálja, eszközli. De van-e célja? A fentebbiekből foly, hogy van. Ki? Felelet: ő maga, vagyis hasonmása, az új leendő Isten, az ember. No ez már a lehető legjobb bizonynyal, tehát ezt legörömetesebb hiszem, s végtelen önzésemet csakis ez elégítheti ki; de csakis ez ám a legjobbhoz, az Istenhez is méltó. Örvendj tehát bünyös, nyomorúlt, hitvány ember, mert az atya szeret! Sőt te vagy, mint önmagadnak, úgy te vagy a mindenségnek, az Istennek is célja. A tökély a te gyarlóságodért; a jó a te rosszaságodért; a tudó bölcs a te butaságodért; a legmagasabb szent Isten a te legalacsonyabb piszok romlottságodért van, s célja az, hogy neked mindentől átadja magát. Hogy légy tökélyes, szent, jó, bölcs, mint a mily gaz, aljas, gonosz és buta ma vagy! Azonban ismétlem, senki sem követelhet csalatkozhatlanságot, tehát én sem követelek. Meglehet, hogy egész eddigi okoskodásom csupa tévedés. De ha semmit sem tudok, sőt nem is tudhatok, mert előbb mindent tudnom kellene: nem is fárasztom eszemet vele. Önzésemben, énemben közvetlenül van adva öncélúságom érzete, sőt annak érzete, hogy az egész világegyetem érettem, s az Isten célja is én vagyok; s ha érzésben van a bizonyosság, ez a legközvetlenebb érzés, a legerősebb bizonyosság: tehát leghibonyosabb, legfőbb tételül, vitán felüli alap tudásul felteszem, hiszem azt, a legjobbat, önzésemnek, énemnek legmegfelelőbbet mindazok közt, miket csak kigondolhatok. Miért ne tenném fel, miért ne hinném ezt; s miért tenném fel, hinném a rosszat? A leghibonyosabb érzés, tudás: énem, önzésem, alpbölcsesség tehát, hogy vegyem a jót, éneket építőt, s távoztassam a rosszat, az éneket rontót; úgyde ha semmit se tudván, egyik feltevést csak úgy választhatom, hihetem, mint a másikat, miért ne választanám a jót, a legjobbat? Azt választom, sőt tudományomnak, mint öntevő szabad lénynek alapkövévé, szilárd kezdetpontjává teszem, valamint szilárd, vitán felüli alapon, kezdetem, énem,

önzése; s belegyakorlom magam annak hitébe, hogy az, mintegy megkövüljön, s mintegy a priori elvem, vitát, gondolkozást se tűrő megingathatlan szilárd alappontom legyen. Ha semmit se tudok s nem is tudhatok, sok okoskodás nélkül ézt mondom neked, s elfogadhatod, mert legjobban kielégít: Ime nézzetek szét, a világegyetemen nem ismerünk magasabb lényt, mint az ember. A teremtés az embernél megállott, tehát czélja az ember volt; ez egész mindenség tehát érettem, s az Isten czélja én, az ember vagyok. Feltehetném az ellenkezőt, magyarázhatnám ellenkezőleg, olyformán: Ime egész életem, születésemtől fogva csupa szenvedés, csalódás. Gyermeki ártatlan szívemet izgatta, csalogatta nagy várakozás az élet iránt. Sejtettem dicsőt, édeset; s repültem bele az életbe, mint lepke a lángba s összepérszeltem szárnyaimat. Meg vannak keserves tanulságaim az életből, de vihetem a sírba. Rútul csalva, kijátszva vagyok. Soha se szünt reményem, hogy majd már fordítani fog sorsom, s jobbat hozand; de mikor én azt hittem: már elértem a rossz fenekét, gonosz esze a sorsnak mindig megmutatta, hogy tud még sokkal rosszabbat is S mire is tovább élnem, mikor mindegyre rosszabb, mindegyre rosszabb a mi jó: kilátásom maga a kilátástalanság, jövőm a kétségbeesés! Még mindig vesztettem, míg volt mit vesztenem. Vagyon, társadalmi állás, egészség, otthon oda, sőt még az emberek jó véleménye is; de legmélyebb sebem az, hol kedveseket veszték, hol a baráti lelkek, kiket úgy szerettem, kikben úgy bíztam, kikhez úgy ragaszkodtam, kikért élni akartam . . . de hagyjuk ezt! Egy szóval: már hozzá szoktatott az élet ahhoz, hogy mindig csak rosszabb jön; sorsomat tehát még rosszabbá teszi az eddigieknél is rosszabbak várása. S valószínűleg nem vagyok kivétel, hanem szabály, t. i. így tesz hihetőleg minden emberrel a lét okfeje, ama sötét, csalárd hatalom, mely létrehoz, csalogat nagy reményekkel, hogy a szenvedések sorában meghentergessen, aztán mint barmot letaglózzon s a férgek eledelül dobjon. S kik boldogulnak viszonylag legjobban mégis? Kik ama sötét hatalomhoz hasonlók t. i. gazok, rosszak; de jaj a jónak, becsületesnek, mert ama gonosz ökfő és hozzá hasonló gaz szolgálai e földön azt együttesen czibálják, üldözik, szednek el tőle mindent mi elszedhető s kergetik ki csupaszon a világból. S legnagyobb bűnös szemökben épen az, ki jót akar tenni velök, ki nem magának való akar lenni, mint ők. Mondom: hihetném a rosszat, a rossz örökös uralmát, a jó örökös bukását; de miért ne higyjem az ellenkezőt? Különösen akkor, midőn

mindent elvesztett, életemnek már úgy sincs egyebe, mint ez a vékony czérnája, melybe fogódzik. De e czérnát elszakadhatlan lánczczá erősítheti az e hitben való magamgyakorlása. De magyarázhatnám a világot, az életet úgy is, hogy itt nincs se jó, se rossz, se lélek, se Isten, hanem az egész világegyetem csak matematikai kiszámítás, azaz hideg, közönbös, öntudatlan, érzéketlen «természet». Boldogul tehát jó, rossz, vegyest, ha jól számít, vagy számítása nélkül is, ha a véletlen szerencse úgy hozza; lévén ez anyagnak, e természetnek, melynek egyedüli, öntudatos lényei mi volnánk, jóhoz, rosszhoz semmi köze. Azonban e hideg, érzéketlen telfogástól még tán jobban irtózom, mint attól a gonosztól: azért ezt se választom, hanem veszem a jót, az általam kigondolható legjobbat. Nos hát látható, hogy itt is kitetszik gondolatvilágunk szabad öntevősége, mely magát építi tetszése szerint. De megjegyzendő, hogy mint fejtegetéseinkből kitünik, egyetlenegy egyedül lévő a jó, az Isten; ő az abszolút öntevő, s mert egyetlenegy levő, nyilván egyedül is lehető; mert ha lehetett volna egyéb is, az örökkévalóság óta nyilván létre is jött volna, de mert nem lőn egyéb, nagyon erősen valószínű, hogy ő egyedül lehető. Énünk, gondolatvilágunk pedig az ő mássa, tehát szintén öntevő, szabad lény; magunk építjük saját világunkat, tudományunk, gondolatgyetemünket, világnézletünket, fogalmaink és elveinket; de az három okból csak jó lehet; jó, mert a világegyetem, ezen jó által ébresztetik együtt rezgésileg, ettől tanulunk, ennek mássa tudományunk; s jó lehet csak mert egyetlen lehető a világegyetem, ez pedig a jó; s jó lehet harmadszor, mert gondolatvilágunk csak énünknek kifejlete rendszerré, következményeire; énünk pedig a jó. De hogy csakugyan a jó lehető egyedül, mutatja az, hogy ha nem a jót, hanem a rossz magyarázatot, hitet fogadjuk el, mi következik ebből? Nemde az, hogy ki e gonosz világból! Sőt hogy lehetőleg nemcsak magunk, de ez egész gonosz világegyetem megsemmisítésére törjünk! Látható, hogy a rossz magát semmisíti meg, egyedül lehető tehát csak a jó. A tévedés szabadságánál fogva tehát megállapíthatjuk ugyan a rossz világnézletet is, de annak semmi valóság nem felel meg, tehát semmi, lehetetlen. Nyilván lehetetlen pedig, mert következménye a világpusztítás lehetetlen, tehát saját következménye által tagadtatik meg; míg az igaz a lehető minden következményei által állíttatik, igazoltatik. Az Isten ugyanis erősebben fundálta a világot, s az ő, t. i. a jó diadalát erősebben biztosította, pontosabban kiszámította, semhogy útján vághatnak. Azért

prédikálhatjuk az embernek, hogy csak gonosz vár rá; a reménytelenség; kialszik a nap s minden küzdelmei jutalma az enyészet: az emberiség azért még is fut, munkál, törekszik; még ha egyetértene is velünk, tettei ellenkezőt hirdetnek. A rossznak prédikálója tehát legfelebb megsemmisítheti magát, de az összes embereket hasonlóra nem bírhatja, sem törekvésükben őket meg nem állíthatja; s annál kevésbé ronthatja el az egész világot, a mi pedig még ha az emberiség elfogadná is a rossz hitét s megsemmisítné is magát, sőt tán e földet is szét tudná rombolni, a világ nélkülözheti az egész emberiséget, sőt e földet is, előhozhatja másutt újra, mint előhozta, s célját érheti nélküle is; de a világegyetemben nem látunk ily pazarlást, azért bizonyos e földön, az emberiség keblében is a jó diadala! Jó az tehát mi ránk vár, sőt mivel az Isten az, ki bennünk újra nemzi magát a legnagyobb, a legfőbb jó: tehát nyilvánvaló, hogy jövőnk, sorsunk még sokkal jobb lesz, mint a minőt gyarló eszünkkel most csak ki is gondolhatunk.

15. Van tehát egyetlen örök lény, az önmagát tévő, az atya és fiú egysége; de mely egyetlenegy, mert a fiú az atya része, de olyan része, mely annak hú mássa különben. Ez az örök állandó, maradandó, változatlan, azonos, egyetlen állag, lényeg, gondolati lény, tudomány; de személye kettő van: atya és fiú. Semmi egyéb nem létezik tehát, csupán az atya és az ő magát rendszerre való kifejtése, a világegyetem; és a fiú és az magát rendszerre való kifejtése, az emberi tudomány, mely utóbbi azonban az előbbinek része, de mégis hú mássa. Most kérdés, mikép keletkezik a fiú, s ha ezt megmondjuk, meg lesz mondva abban az is, mikép keletkezett az atya, illetőleg hogy az egyetlen örök lény mikép kezdi újra teremteni önmagát. Mikor egy teremtés betelik, a fiú teljességre jut, benne az atya megijül; akkor ő mint egyedül való mindennel bír. Többé semmitől sem irigyelhet semmit, mert önzése betelt, az övé minden, sőt ő az egyetlen egyedüli. Tudjuk, hogy mentül magasabb fejlettségű az ember, annál nemesebb szívű. Míg a vadnál nyoma sincs szánalomnak, addig a művelt ember csupán szánalomtól indítatva sok áldozatra hajlandó. Az Istennek tökélyesült fiúnak bizonynyal még sokkal nemesebbnek kell lennie, s mivel már magának semmit se akarhat többé, másnak kell akarnia. Tehát megszánja isteni szívvel azt, ki még létezik nélkül is szükölködik, s isteni szeretettel átadja magát neki. Mert az üdv, az isteni boldogság nem a boldogulásban áll, hanem az több, az a boldo-

gítás. De kívül semmi sincs, tehát annak, a létel nélkül is szükölködőnek adja át magát, s ezzel magához a végtelen erőhöz méltó munkát végez, a semmiből magához hasonló Istent teremtven, s ezzel épen nyilatkozik, hat, létesül; és ezzel magát szereti, művében, teremtményében önmaga ifjúl meg, magát teremti újra. Önszeretet lévén, létét óhajtja, ezért mindig teremteni magát, de mindig is óhajtotta, mert mindig önszeretet volt, tehát mindig is fentartotta, teremtette magát. Mindig volt, mindig lesz. Énünk tehát nem egyéb, mint közvetlen egységünk Istennel, a pont, a hol ő magát belénk helyezte; ezért az a mi ő, t. i. jó = önszeretet. Semmik voltunk, de ő magát adván át, vagyunk, érezzük magunkat, énünket. De ép ezért énünkben nemcsak az atyával, de minden emberekkel is egy vagyunk; sőt ezen legfelsőnk az, hol az összes világegyetem minden lényeinek, dolgainak belső, titkos, tevő, mozgató, indító központjával összefüggünk. Úgy az én énem, mint az emberek énei, s mint a világegyetem minden részeinek belső tevő központjai nem egyebek, mint az atya magát átadása. De központ csak egy lehet s az atya csak egy, tehát itt mindnyájan egyek vagyunk. Engem soh'sem láttatok s nem láthattatok, csak testemet, de azt akkor is láthatandjátok, mikor hulla lesz, a belső mozgató központot, éneket azonban soh'sem láthattatok. Így nem láthatjuk a világ, a természet belső mozgató központját se. De hol találom meg azt? Nem kifelé, hanem befelé. Az lesz az, ott lesz az, a hol az én belső mozgató központom, az én énem vagyon; ez pedig nem más, mint a magát átadott Isten. E szerint a világ minden teremtményeinek, — minden embereknek, valamint magamnak belső központjaink egyek egymásközt és egyek az atyával. Istent tehát nem csoda, ha nem látták meg távcsóvel a csillagászok; mert hiszen ő nem kifelé kereendő, hanem befelé; ott keresi őt a bölcselelő s meg is találja. A központ, a jó tehát egyetlenegy, csak a személy kettő: egyik személy az atya, mint magára nézve én; másik személy pedig a fiú, mely az atya nagyságát, végtelenségét sokasága által fejezi ki. Fiúnak tehát nemcsak magamat, nemcsak az összes embereket mint Strausz, de a világegyetem összes teremtményeit, mint magukra éneket, nevezhetem tehát legszélesebb értemleben. S valóban a teremtmények közt kezdve a csillagokon, szervesen vegyeken, folytatva a növényeken, állatokon, szakadatlan fejlődési folyamat észlelhető az emberig, sőt további fejlődési folyamat észlelhető az emberek közt is. Azonban tulajdonképi fiúnak mégis csak az embert kell neveznem, mert az alantabbi teremtmények

merőben tétetnek, ezek tehát szükségképeni lények, nem szabadok, öntevők, mint az atya. Szükségképeni ugyanis az, mi tétetik, mert akarata nélkül is lennie kell, sőt akarata nincs is; ellenben a mi magát teszi, az szabad. Azonban tétetik még az ember is sok tekintetben, csak hogy az emberben már kezdődik egy másik szabad öntevő lény, a tudomány, a gondolatvilág. S így legszorosabb értelemben vett fiúnak ezt, t. i. az emberi gondolatvilágot, a tudomány, a tulajdonképi vagy emberi tudományt nevezhetem. Sőt legszabadosabban és szorosabban a fiú neve csak a lelket, lelki központot, az ént, az emberi ént, a jót illeti meg, mert a gondolatvilág csak ennek magát építése, kifejtése, valamint a világegyetem az isteni énnel magát rendszerré való kifejlettsége. De mégis áll a szélesebb értelem is, a szorosabb értelem is, és pedig azért áll, úgy állhat; hogy a világegyetem összes teremtményei a legalsóbb rendűektől ezen, az emberben élő legmagasabb énig, csak az énnel, ezen új Istennek fejlődési fokai, melyek egy-egy fejlődési fokon, az atya végtelen belterjességét, tökélyét, végtelen számuk, sokaságuk által fejezik ki. Igaza volt tehát Renánnak, mikor e világegyetemben a teremtőt az atyát, de egyszersmind az új, fejlődő, leendő Istent is szemlélte. Valóban minden teremtményben benne van a magát önczélnek tekintés, s ebből is látható, hogy azok az «én» fejlődési fokai. S minden «én» = jó lévén, tehát tulajdonképi, szükségképeni lény nincs is, hanem kezdettől fogva csak a jó fejlődési fokai vannak, csak hogy lefelé mind kisebb, korlátoltabb az öntevés, a szabadság, felfelé pedig mind teljesebb, míg az emberi énnel az atyához hasonló leendő. De még itt is tétetünk, mennyiben énnel közvetlenül van adva, teremtve, illetőleg a teremtés lépcsőfokain egész énnel kifejlődve és csak jó lehetünk, mert közvetlenül adott énnel jó; sőt még énnel kifejlése gondolatvilággá is mintegy szükségképi. Nem csak lehet tudnunk, de muszáj tudnunk, mert Isten valóditja magát ellenállhatlanul, s egyetlen kötelességünk neki engedelmeskedni: azonban mégis hasonló vagyunk hozzá, magunk állapíthatjuk meg tetszés szerint, tehetünk fel, hihetünk valamit tudományul. A tulajdonképi szabad, öntevő, isteni tehát ott kezdődik, a hol magát átadja, azaz világegyetemé fejlődésénél. Tévedhetünk. Az embernek, mint Isten hasonmásának kiváltsága ezen szabad öntevőség a tévedhetés. A teremtésben lefele ez mind kevesebb mérvben van meg. Isten is tévedhetne, szabad volna neki, de teljesen tudó, lehető (azaz mindenható) lévén, neki mindennek lehetségesek lévén, nem tévedhet.

A tévedés azért semmi s lehetetlen, mert mint láttuk minden jó, azaz atya fiú egysége levén a tévedés, nem az, mert valóság nem felel meg neki, tehát semmi, absurdum. Az ember úgy tévedhet, hogy a rosszat is választhatja magának, s magát megsemmisítheti. Igen, de minden csak jó levén, rossz nem lehet! Nincs is rossz. A rossz csak a jó magát határozása, nyilván kijelentése magáról, hogy mi ő s mi nem ő. Épúgy mint az absurdum az igazságnak, tudásnak, csupán magát határozása. De meg se semmisítheti magát senki, mert már a fentebbiekből látható a központnak, a jónak, a léleknek halhatatlansága. Látható, hogy a levés, változás, enyészés csak felszínes; a lényeg pedig az, hogy az örökkévaló atya átadja magát s teremti, megifjítja magát fiúban, mely mikor betelik, magában az öröktől fogva való, mérhetlen, változhatlan azonos atyára ismer. Halálom tehát csak látszólagos; mert ezen központi jó, énem, ezen atya és fiú egysége, halhatatlan, s a fiú végre is célját, a tökélyt, az atyát éri. A tökélyre menés úgy történik, hogy a fiú, mely sok, egységre megy olyformán, hogy mindenik eltelik külön mindenestel tartalommal, de mindenik viszont egy felsőbb egységbe is forr össze. Minden csak a jó tehát, a magát átadott atya, a magát világegyetemmé fejtett Isten, mely mint fiú, különböző fejlődési fokokon jelenik meg. A központi jóban tehát énem az atyával, minden emberek énével, sőt az összes teremtmények belső, mozgató központjával összefügg, sőt ez utóbbiakkal épen azonegy, t. i. a fiú. Hiszen mivel a mindenség egy, annak mozgató központja is (melynek ő csak rendszerré való kifejlése) csak egy lehet. A világegyetem tehát nemcsak lényegileg egy, t. i. gondolati lény, tudomány; hanem központilag is. E központi jó magára nézve az atya, a teremtő, a boldogító, ki magát világegyetemmé, rendszerré fejt ki, azaz magát átadja a létel nélkül is szükkölködőnek, s abban magát teremti újra; s ezen magát átadásában az egyes dolgokat, teremtményeket, embereket s ezek közt engem is, magunkra nézve énekké tesz. Minden csak a jó tehát, kivülről semmi sincs. Ő ugyan csak magára nézve, mint atya, mint teremtő, mint Isten, mint tevő az igazi, a legfőbb az egyetlen jó — mert hiszen jó tulajdonkép csakis egyetlen lehet —; de magát átadásában, világegyetemmé való fejlődésében is, minden dologban, minden lényben, minden emberben, bennem is csak ugyanazon jó; csak hogy bennünk, mint fiúban különböző, minden lehető alakban s fejlődési fokban és mint sok jelenik meg. Az egész mindenség tehát csak a jó, s mint ilyen: atya és fiú egysége; azaz lényegben, állagban, egy sze-

mélyben kettő. Mint atya teremtő, Isten, a legfőbb az egyetlen jó ő; mint magát átadott azaz a fiú pedig világegyetem ő, azaz ennek minden dolgai, lényei, az emberek s köztük én magam is. Nyilvánvaló tehát az atya s fiú egysége, mert mindenestül csak a magát átadott Isten a világegyetem, mert minden dolgaiban csak ugyanazon jó más-más alakban s fejlődési fokban jelenik meg. A világegyetem tehát Isten önmagát teremtése, megifjítása, hol az atya a teremtő, a legfőbb, egyetlen jó magát átadván, működik, s a teremtmények fejlődési fokain át végre a fiú tökélyre jut, az atyához hasonló lesz, magában az atyára ismer, vagyis benne az atya megifjúl. Például bennem, ha el tudok az embertől, marad az állat; ha az állattól, annak képességeitől is el tudok, marad a vegetatív növény; ha ettől is el tudok, maradnak szerves és szervetlen vegyek; ha még ezektől is eltekintek, maradnak puszta erők, anyagok, (megjegyezem itt, hogy anyagok, erők, testek, parányok léteznek szerintem is nemcsak fogalmilag, de a külvilágban is, csak hogy azokat ott is gondolati lényeknek, Istengondolatnak állítom lenni); ha ezektől újra el tudok, marad puszta tér és számviszony, (tehát ezeket is, valamint az időt is nemcsak fogalmi, de valósági, világegyetemi létellel bírónak is tartom, de megint csak Istengondolatnak). Viszont ha bennem a faji embernél, a homosapiensnél magasabbat keresek, lelem a társadalmi lényt; ha ennél is magasabbat, lelem az állami nemzeti lényt; ha még ennél is magasabb után kutatok, találok az észlelynt, gondolatvilágomat, t. i. részben már minden emberrel egy vagyok, csak fokozatban különbözhetünk, de az én mindenkinél ugyanaz; ha még ennek is legbelsőbbjére, legmagasabbikára megyek, lelem az ént, a jót, az Istenhez hasonlót, az atyával egyet. Látható, hogy az ének multja van, fejlődési fokozatai a puszta számviszonytól énemig, a szeretetig, a jóig, az atyához hasonlóig; de mind e fokokon csak ugyanaz a t. i. a jó. Mert mi a jó? Felelet: önszeretet. De hogyan szeretheti magát valami? Felelet, ha benne két egymást fogó, vonzó, tartó, föltételező ellentét van; valaminthogy az öntevő, a maga által lévő, a magának elég csakis ez, csakis ilyent lehet. Ez ellentétek egyikét másikat természetnek nevezzük, s így a jó, az «én» természet azaz termődő = öntevő, teremtdő, még pedig ellenkező természetek egyensúlya, egyenlőségi viszonya; sőt egyáltalában csak «viszony», mert a viszony épen az egymásra vonatkozás, az egymást tartás, feltételezés, csak ilyenek közt van viszony, a melyek egymást nem tartják, kötik, egymásra nem vonatkoznak, nem

hatnak, azok közt viszony sincs; s épen ugyanazért a jó egyszerűen «természet», s minden csak ő lévén, minden csak «természetes» lehet. A jó tehát ellentétes természetek egyensúlya, vagy egyenlőségi viszonya, egysége egymást tartása. De ellentét csak ugyanazon alapon lehet, tehát az állag, a lényeg egy, gondolat, tudomány; még pedig mint legfőbb tudomány: szeretet. E szerint a jó valóban erő, hajtó czél, magát valóditó eszme, elv. A viszony = fesz, ellentétes hatások kiegyenlítése, magasabb egységre mente; mely hatások közül csak úgy lehető mindenik, ha ellenhatója van, mert különben mire hatna? Azonban a mi ellentétek egysége az teljes; teljes mert magának elég, többre nincs szüksége, a mi pedig teljes, azt szépnek nevezzük. A mi tehát belsőleg alanyilag jó, az külsőleg, tárgyilag szép. A jó tehát = szép. Ezért szeretjük a szépet, mert lelkünkkel rokon, azonos, t. i. jó. Hasonlólag mondók a 12. pontban, hogy a mi belsőleg, anyagilag igaz, az külsőleg, tárgyilag való. Már most lássuk, hogy a világegyetem egyes dolgaiban, mint a fiú fejlődési fokaiban megtaláljuk-e az ugyanazon egyetlen létezőt a jót? Mint mondók a jó egység, ellentétek egysége. A mi egység, az nem külön egy, mert ha egység, valamik egysége, még pedig ellentétek egysége, mert e-ak ezek vonzzák, tartják, feltételezik, fogják egymást teljesen, tehát ezek teljesen egyek. Ellentét pedig csak kettő lehet. Hogy minden egység, minden jó, még csak a semmi a lehetetlen az absurdum is világos, mert nulla + — egysége; bárha ez semmi, lehetetlen egység; ellenmondások csak ily egységre mehetnek. Nos meg van az egység, a jó a számban általában mint + —. Meg van a térben mint fel-le, előre-hátra, jobbra-balra, kifelé-befelé. Meg van az erőknél mint hatás, ellenhatás; a világegyetem physikuma ebből áll. Meg van ez az anyagoknál mint positiv és negativ anyagok; a világegyetem chemikuma ebből áll. Meg van ez a növényekben, állatokban mint hím és nő nem. Meg van egy emberi egyénben is mint fentartási (egyéni, faji) és viszonylagos (érzési, tevési) szervek. Meg van a társadalomban mint productio és consumptio. Meg van az államban mint jogok, kötelességek. Meg van az észben mint megismerés és kifejezés. S meg van magában a központi jóban mint atya s fiú egysége. Igen mert énem a magát átadott atya lévén; s a jó, a központ csakis egyetlenegy lehetvén, az nem más, mint az atya s fiú egysége: és e központomban már mint mondám, a világ minden teremtményeivel belsőleg egy vagyok mint fiú; de az atyával is egy, mert hiszen az teremti magát, az adja át magát a lét nélkül

is szűkölködőnek s így lesz a fiú. Az én énem tehát az atya s fiú egysége. Innen érthető már Bóhm állítása, hogy tulajdonkép mindkét féle világ (külső s belső, tárgyi, alanyi) egy egyetlenn, a mi alanyiságunk kivetítése; csakhogy a külső világ kikényszerített, a belső világ pedig öntudatosan utánképzett képekből áll. Így érthető már ez, ebből t. i., hogy alanyiságunk az atyával való egységünk. Az pedig, hogy ő a külvilágot, az ismeret tárgyát is csak képnek mondja, meg egyez ezzel, mit én állítok, hogy a külvilág ép oly gondolati lény, tudomány, mint belvilágom. De ha az én az atya és fiú egysége; s akkor az én összes fejlődése fokaiban is az atya s fiú egysége, valóban az is, mert az nem egyéb, mint az Isten magát átadása a fiúnak. Az atya s fiú egysége lévén az egész világegyetem, mint az értelemnél bővebben látandjuk, áll az tétetésünk, teremtetésünkől, mely az atya közvetlen tevékenysége, vagyis énünk kifejléséből az atyához hasonlóig t. i. az emberi éni, és cselekvésünkől, mely közvetlenül a fiú, az emberi én tevékenysége, de általunk közvetítve szintén az atya tevékenysége. A jó = atya s fiú egysége, mert ez az önszeretet, az ellentétek egysége. Az atya szeretvén a fiút boldogítja azt, a fiú pedig boldogulván szereti az atyát. Természetek lévén az ellentétek, beszélhetünk isteni s emberi természetről. De lényileg, állagilag egyek, t. i. mindkettő szeretet, jó.

16. Az előbbi pontban mondók, hogy van tehát isteni és emberi én, és ezeknek kifejleményei, világai. S már még a 11. pontban beszéltünk a világegyetem és saját gondolatvilágunk közti kicserélődésről, tehát ember és Isten közötti társalgásról; s ezt egyszersmind az ember tanulásának, Isten általi taníttatásának neveztük s nevezhetjük. Ily szempontból már minnek kell neveznem a világegyetemet? Isten fogalmi (dolgok) összegének azaz értelemnek; és Isten elvei (törvények) összegének azaz az ő okosságának. Viszont az én gondolatvilágom, az én fogalmain összege, vagyis az én értelmem; és elveim összege, vagyis az én okosságom. De ez az «összeg» nem halmozvány, hanem belső szerves egység. Minden fogalomban annyiban van értelem, mennyiben benne az egésznek szálai futnak össze, őt feltételezvé az összes többi, és ő feltételezvé az összes többit. Ép úgy az elveken is csak annyiban van okosság. Az értelem tehát egyetlenny, valamint egyetlenny az okosság is. Amaz egyetlen főszme, főfogalom, melynek az összes többi részfogalmakkörét képezik; emez egyetlen főelv, melynek a többi részelvek csak a folyományait, következményeit képezik,

melyek benne vannak, belőle kifejthetők. Sőt minden fogalom csak a főfogalom, csakhogy más-más, minden lehető módon, fejlődési fokon, megvalósulva; és minden következményi elv csak a főelv, minden lehető módon, fokon. De ez a fogalom s elv teljes megvalósulása, teljes magát határozása; mert ha a lehetőségek közül csak egy is hiányoznék, már másnak értethetnék a fogalom, másnak határozhatnák az elv. Ezért lehetetlen addig bármit is értenem, míg mindent nem értek; s ezért lehetetlen addig okosnak lennem, míg nem vagyok teljesen, tökéletesen okos. Az egész gondolatvilágom pedig értelem és okosság egysége. T. i. megértem az egész világegyetemet, Istent s magamat, aztán ahhoz szabom magam, a szerint határozok. Előtag az értelem, utótag az okosság; de együtt képeznek egy egészet, mert a megértés az elhatározhatóság kedvéért van, de megértés nélkül nincs, nem lehet elhatározás. Az értelem okosság = felfogás s elhatározás egyetlen gondolati egész, melyben a hinni negatív természet, mely magát is, mást is megváltoztat az elhatározás, alkalmazás; a női pozitív természet, mely magát is, mást is úgy hagy, az értelem. De mindkettőben külön is meg van mindkét természet; mert az értelem is határozás, tudássá határozás, állítás, feltevés, elhatározása annak, hogy úgy van; viszont az elhatározás is értelem, megértése a teendőnek, az «úgy kell lenni»-nek. Az értelem s okosság közvetlen kezdeti, csirai, de csúcsponti czélbeli, végegysége is az én. Tehát a teljes értelem s okosság együtt a teljes magát valóditás; a mely mult, az úgy van alapjára, mint okra építi a következtetést az «úgy kell lenni»-t, a jövőt. Énem jó, tehát szereti önmagát s létét fentartani akarja. Fentartja pedig s építi magát a jók megszerzése s a rosszak eltávolztatása által; mintegy táplálkozik, különböztet, kiválaszt; de ehhez ismernie kell a jókat, meg kell értenie mi a jó és határoznia, tennie azaz megszereznie is a jókat. E táplálkozás már az Istennel való közlekedés által történik. Világom Isten világából táplálkozik; s e táplálkozást, mennyiben Isten értelme bennem értelmet ébreszt Isten által való taníttatásomnak; mennyiben Isten törvényei bennem elveket ébresztenek, Isten által való neveltetésemnek nevezem. Egyébiránt világom építése öntevőleg, tehát hasonlólág történik az atyáéhoz; t. i. az abszurdumok s rosszak kiküszöbölése által, azaz a semmi által való magáthatározás útján. S ily szempontból már a világegyetem nem egyéb, mint Isten beszéde, melyben értelmét fejezi ki, vagyis megérteti velem magamat, s rendeltetésemet, azaz őt magát; megérteti velem mily úton haladtam a sem-

miből való kikelésem, fejlődésem óta máig, s mily úton haladok tovább egész a hozzá való elérésig. Továbbá a világegyetem ily szempontból Isten nevelése, hol engem szoktat, erősít, gyakorol abban, hogy fejtssem magamat hozzá hasonlóvá, sőt hajt, kényszerít engem, magamat hozzá hasonlóvá kifejteni. Tudni tehát nemcsak lehető, de muszáj. Magunk építkezünk ugyan, de muszáj építkezni; s olyat építünk ugyan mint tetszik, de az egyetlen lehető épület csak olyan, mint az atyáé, t. i. jó. De hiszen csakis ez egyedül a kívánatos is. Az atya csak azt akarja, hogy jót higyjünk és jót határozzunk, tegyünk magunknak. Ily szempontból már még világosabban érthető Böhm tana is. Mondók a materialismus bonczolásánál, hogy épen a természettudomány tanai alapján azt kell föltennünk, hogy az egész világegyetem csak lelkünk izgattatása, izgalma; vagyis Böhmmel azt mondhatjuk, hogy az egész világegyetem csupán képeinkből áll. De képeink kétfélék: tárgyasok, azaz kényszerülve kivetítettek, nos ezek szerintem az atya beszédei, az atya kifejezett értelme, vagyis az atya gondolatvilága, a világegyetem; és öntudatosan kivetítettek, ezek szerintem a mi saját gondolatvilágunk, a mi értelmünk. De míg Böhm az ingereket meg nem fejti, nézetem szerint a közlöttem felfogásban meg vannak fejtve azok is; és egyszersmind meg van fejtve általában azon «ismeretlen háttér», azon ismeretlen állaga a világegyetem dolgainak, azon Ding an sich, melyet minden bölcselő akarva nem akarva érzett: t. i. az atya, az Isten az, ki meg nem közelíthető csakugyan, mert ő én, tehát csak magára nézve van; de azért érezzük, ismerjük őt saját énkünkben ép úgy mint az emberek éneit, sőt a világ minden teremtményeinek éneit csak így közelíthetem meg). Valamint emberrel való társalgásomnál képeim kétfélék, t. i. kényszerülve kivetítettek, melyek a velem társalgó ember által okozott ingerekre jönnek létre, és önkényesek, melyeket én gondolok ki s tán ki is fejezek: így Istennel való társalgásomnál is képeim kétfélék, t. i. kényszerülve kivetítettek, melyek a velem társalgó Isten által okozott ingerekre jönnek létre; és önkényesek, melyeket én gondolok ki, s tán realizalok is. Mondók, hogy a dolgok Isten fogalmai, a világegyetem az ő értelme; a törvények Isten elvei, s a világ törvényes folyása az ő okossága. De azt is mondók, hogy az atya egy a fiúval. Énkünk pedig tehát ő maga az atya. De a világok mint fejleteink is mindenütt mi, t. i. a jó az atya és fiú egysége, csakhogý minden lehető valósulásban, tehát teljes igazi valósulásban. Nos már a hol fogalmaink és a dolgok egyek: az a konkrét

dolog vagy szemlélet; és a hol elv és törvény egy, az a tény és tett. A concret dologban vagy szemléletben a dolgok isteni eszméi s fogalmaink valósulnak, minden természetük (azaz lényeges tulajdonságaik ismérveik) szerint lehető módon; a tényekben és tettekben pedig a törvények, elvek valósulnak minden természetük szerint lehető módon. S így minden lehető módon valósulva határozzák, valóditják épen, teljesen magukat. S mint az emberi tévedéseknek tárgyilag semmi valóság, dolog s törvény nem felel meg: úgy a hulláknak a világegyetemben semmi igazság, értelem s elv anyagilag nem felel meg; azért ezek mint azok semmik, kiküszöböltetnek, de az egész csak lát-szatos, semmi se vész, mert a jó halhatatlan, tehát csupán csak a valónak, a jónak magát határozása, tevése épen az egész.

17. Azonban kérdés, mikép fejezi ki az ember az ő értelmét? Felelet: művészet által. Még pedig négyféle művészet által, négyféle kifejezési eszközzel ezek: mozgó művészet, képzőművészet, zene-művészet, beszédművészet. E négyféle eszköz, négyféle művészet együtt az ember művészetét képezi, melyek által az ember értelmét kifejezi s így embertársaival közli; a mennyiben a kifejezett értelmet, vagyis művészeti művet élvező lelkében a műben kifejezve levő értelem ébred. Egész gondolatvilágunk, legközvetlenebb érzéseinktől kezdve, a legközvetettebb gondolatokig, e négyféle eszköz által közölthetők. Hasonlókép művészet által fejezi ki Isten is és közli velünk az ő értelmét; még pedig szintén négyféle eszköz, négyféle művészet az, melyet ő e célra használ, s ezek együtt az Isten művészetét képezik, s ezek a mi következő érzékeink: izomérzés, tapintás, hallás, látás, melyek megfelelnek az emberi művészeteknek; izomérzés a mozgó-, tapintás a képző-, hallás a zene-, látás a beszéd művészetnek. A látás nyújtotta képeknek az ember szavakban nevéket ad, s így az egész világegyetemről gyűjtött összes képeink benne vannak szavainkban, s mikor valaki beszél, e képek lelkünkben meg-elevenednek. Az egész világegyetem, ezen az Istennek kifejezett értelme, művészete tehát említett érzékeinkben van. S mi e műveket élvezvén, megértjük az azokban kifejezett értelmet. Mivel azonban valamint az emberi megalkotott művészeti művek állandóan meg vannak, így Isten művészete, műve világa is megvan s valamint egy emberi művészeti művet akaratom szerint bármikor újra elővehetek, magamnak megjeleníthetek, akként tehetek Isten világával is; mint ezt Pikler Gyula igen helyesen kifejté.

Kérdés továbbá: mikép neveli az ember embertársát? Nevelési szervezetenként vagy tengerületen (testi, tengerületi nevelés, ennek célja az, hogy e tengerületi alapunk, szervezetenként helyesen rendelkezésünkre álljon; ez áll egyéni s nemi nevelésből). Nevelési továbbá érzéken, s mechanikailag, gyakorlatilag, technikailag (gépületi nevelés, ennek célja az, hogy testünk minden része teljesen hatalmunkban, rendelkezésünkre álljon, tudjuk használni úgy érzékenket mind testünk minden részét mindarra, mire az csak képes; ez a testi önuralom, vagy testi emlékezeti kiképzés). Nevelési továbbá az ember jellemileg (jellemfejtés, az összes lelki, érzemi s észtehetségek ezen velünk született eszmék s elvek kifejtése; ennek célja az, hogy jellemünkben meg legyen az egyensúly, t. i. énünknek a jónak, természetünk, egészségünk ezen közjavanak uralma, tehát vidám életöröm, derült világnézet, munkakedv; s ne legyünk egyes indulatok rabjai, ne grasszáljanak azok a többi s így közjavunknak, eszünknek, rovására). S nevelési végre az ember észileg (tanítás vagy gondolati, vagy tudományos nevelés); ennek célja az, hogy egész gondolatvilágunk teljesen hatalmunkban, rendelkezésünkre álljon, úgy értelmünk, mint elveink s azokat valódítani, alkalmazni, tehát bölcsen élni képesek legyünk, fogalmainkat dolgokban, elveinket tettekben realizálni tudjuk, ez már gondolatvilági önuralom, vagy gondolatvilági emlékezeti kiképzés. Nos ép így nevel az Isten is bennünket. Tengerületi érzéseinkben (ízlés, szaglás, közérzés, nemi érzések) szoktat bennünket a helyesre tengerületen s tanít e részben elvekre, tökélyes tervszerűsége s okos önbirálatra. Hasonlólag gyakorol gépületen; ugyanúgy jellemileg (ézelmek világa, hogy itt is tartuk meg a jót, távoztassuk el a rosszat). S ugyanúgy gondolatvilágilag.

Már a fentebbiekből is látható, hogy még művészeteki kiképzésünk vagyis tanítatásunknál főszme, főfogalom: az értelem, az Isten értelmét közli velünk, örökszép s jó rendeltetésünket; addig nevelésbeli kiképzésünk, vagyis életbeli oktatásunkban főelv, főtvörvény: az önuralom. Ha legfőbb fogalom az értelem, úgy, hogy minden fogalom csak annak minden alakban való megvalósulása; legfőbb életelv, okosság viszont az önuralom, úgy, hogy minden elv csak ennek folyamánya, minden alakban való érvényesülése. Az Isten tehát, mikor értelemre tanít, megérteti velünk rendeltetésünket, azaz őt magát; mikor pedig nevel, akkor önuralomra szoktat, abban gyakorol bennünket; mert ő magát tévő, öntévő, tehát nekünk is magunkat tévőknek, magunkkal

rendelkezőknek, öntevőknek kell lennünk. Ő erő, tehát erő által közelíthető meg. Az erő kezdete elseje, de legfőbbike célja is pedig az önmagát tevés: sőt ez az egyedüli erő. Ki magát nem bírja, bíratik; ki magát bírja, mindent bír, mert hiszen egyedül lévő s lehető az öntevő. Az értelmi ismereti kiképzés hitbéli-, az életbéli vagy önuralmi kiképzés akarati kiképzésnek is nevezhető. Hit s akarat a lélek gerince, lelki tehetségeink, ezen velünk született eszmék, elvek; melyek testünkben s életünkben magukat valóditják, fejtik ki rendszerré, kövekezményekké, a körülmények hatása alatt; központjai, úgy hogy a többi lelki tehetségek mintegy csak ezek kifejeletai, módosulatai. Positiv természet a hit, negativ természet az akarat, együtt tehát «jó» = atya s fiú egysége.

A világegyetem tehát és az élet gyönyörködtetve tanító művészeti mű, s élveztetve nevelő, gyakorló iskola számunkra; hol mi bennünk az atya fiait képezi magához hasonlóvá. S így összes érzéseink az atya beszéde mi hozzánk, melyekben eszméink realizálásánál kimutatja azok igazságát vagy tévességét, igaz levén a minek következményei állnak, valók, téves levén az, minek következményei nem valók, nem állnak (ezen alapszavak a kísérletek); tetteinknél pedig, az ezekben rejlő elveknek következményeit levonja számunkra s ebben mutatja ki amaz elvek jó, vagy rossz voltát, jó levén az minek következményei jók, rossz levén, az minek következményei rosszak. De látható, hogy tévedés csak addig van, míg felismertetik az annak lenni s mihelyt felismertetik, már igazságnak válik forrásává; ép úgy rossz is valami csak addig, míg rá ismerünk, hogy rossz, s ekkor azonnal jónak válik forrásává. De mi haszna az embernek így tett ismereti és élettapasztalaiból, mintán meghal? Jó volna azokkal bírni akkor, mikor születünk, hogy használhatnánk az életben. De teljesen tudatlanul jövünk az életbe, s itt még is követelik tőlünk a tudást; akár ismerjük akár nem a világegyetem törvényeit, a szerint bíralnak el. Mikor pedig már jól kitanultunk, úgy, hogy tudnánk élni, akkor kiteszik a szűrünket. Erre az a felelet, hogy az egyes halálában Isten azt jelenti ki, hogy a magáért, magának való élet lehetetlen, hanem csakis a mások számára való élet lehető. S mondók már, hogy a halál csak látszatos; énnem a jó, halhatatlan, s a világ csak az örök azonos, halhatatlan jó élete, magát kiküzdése, határozása, a fiú tökélyre menése s megiffülása a fiúban az atyának. Tapasztalatainkat kifejezhetjük műveinkben, bemutatthatjuk példánkban az embereknek

s így utódok örömeivé válnak a mi keserveink. S hogy mi az utódoktól azokért mi hálát remélhetünk, majd az értelembölcsészet mondja el.

18. A fentebbieknél fogva a mi tudományunk, a bölcelem két részből áll, u. m. elméletiből és gyakorlatiból. Elméleti bölcelem az, hol az Isten által tanítottunk, az ő értelmére fogalmaira = eszméire, ez az Isten művészete; s neveltetünk az önuralomra, életelvekre, okosságra, ez az Isten nevelése. Gyakorlati bölcelem az, hol mi emberek tanítunk más embereket értelmünkre, fogalmainkra, eszméinkre az által, hogy gondolatainkat kifejezzük művekben, ez emberi művészet; és a hol mi emberek nevelünk más embereket önuralomra, életelvekre, okosságra, ez az emberi nevelés. De valamint Isten az által tanít, hogy valóban meglévő művészeti műben, világegyetemben kifejezte értelmét: úgy az ember is kifejezett értelme, t. i. művészeti művei által tanít. S valamint Isten az által nevel, hogy valóban él, uralkodik, uralja magát, megtartja, tényekben folyton valóditja, nyilatkoztatja elveit törvényeit, tehát példája által nevel, ragad: úgy az embernek is példája, saját élete által kell nevelnie. Ha azt akarjuk, hogy utódaink jók legyenek, magunknak kell jóknak lennünk. Mind az elméleti, mind a gyakorlati bölcelem továbbá, mint már látható vala, két részre oszlanak, úgymint értelmi bölcelemre és életbölcelemre. Még pedig az elméleti értelembölcsészet a metaphysika, vagy a kategoriák tudománya, tulajdonképi philosophia. A gyakorlati értelem bölcsészet pedig az általános és részletes művészettudomány. (Az általános művészettudomány tudvalevőleg az aesthetika.) Az életbölcelmet illetőleg pedig az elméleti életbölcelem a tulajdonképi életphilosophia. A gyakorlati életbölcelem pedig az általános és részletes neveléstudomány. Mivel azonban úgy Isten tanítása s nevelése, mint az ember tanítása s nevelése valóban történő, azaz térbelileg és időbelileg megjelenő; azért beszélnünk kell nemcsak általános elméleti bölcelemről, hanem úgy az értelmi, mint az életbölcsészeti bölcelem földrajzáról s történelméről is; valamint a gyakorlati bölcelemnél is kell beszélnünk a művészet s nevelés földrajzáról s történelméről is. A bölcelem t. i. nemcsak könyvekben s iskolafalai közt penészedő valami, hanem térbelileg és időbelileg valóságos, élő és uralkodó az embervilágban. (A logikát s lélektant mi a természettudományok közé, t. i. az embertanba soroljuk, tehát csak oly kísérleti, tapasztalati tudománynak hirdetjük, mint akár a.

physikát, chemiát, számtant, mértant. Az ethika vagy bölceleti hit-tudomány pedig tartozik a vallás- s egyháztudományhoz; valamint a bölceleti jogtudomány tartozik a jogállam-tudományhoz; a köz-gazdaságtan tartozik a társadalomtudományhoz. Mindezek tehát a bölcsészethez nem tartoznak, ép oly kevésbé, mint nem tartoznék ahhoz az, ha a számtan egy részét bölcsészeti számtannak, a csillagászat egy részét bölcsészeti csillagászatnak stb. neveznénk. S ezzel már mondva van az is, hogy a történelem bölcsészete sem a bölcsészethez, hanem a történelemtudományhoz tartozik.)

19. Mint mondók, a bölcelem nem könyvekben s iskola falai közt penészedendő haszontalanság, szobatudósok privát ártatlan mulat-sága, hanem élő és uralkodó az embervilágban; mert az nem egyéb, mint az emberek világnézlete, egy kornak közszellemene. Egy-egy kor-ban az emberek világnézlete, életelvei, vezéreszméik, törekvéseik meg-lepően azonosak, s ezek összege, szerves egysége a kor uralkodó böl-celetét képezi. A bölcelem tehát nemcsak hogy nem penészedni hivatott, sőt nemcsak hogy kiható az életre, de éppen uralkodó az embervilágban; sőt az egyedüli jogos uralkodó, melynek uralma nem lehet zsarnoki, még akkor se, ha zsarnoki, mert magunk véleménye, hite, tanai, s azokból húzott következtetések, azok alkalmazása a magán életben és társadalmi institutiókban, mint minden emberi mű-vekben s emberi tevékenységben; a saját magunk által teremtett, épít-tett és érvényesített élet és világnézet az. Noha ugyan — ne feled-jük — legfőbb, igazi, egyetlen uralkodó az egész világegyetemben a magát valóditó Isten, mindenkép csak az ő akarata valósul (de az meg éppen nem lehet zsarnoki, mert ő a tökéletes jó!); hanem már mondók, hogy az ember az atyához hasonló szabad, élet- s világnézle-tei maga alkotja, tehát tévedhet is, de előbb-utóbb megtalálja az igazat a jót, mely egyedül lehető. S ez vigasztaló lehet azoknak, kik e kort tekintve, az emberiség jövőjében kétségbe estek; kik azt hiszik, hogy jelenleg a pénz és fegyver uralkodik, tehát az alattomos és nyilvános erőszak. Nem úgy van. E kornak is bölcelem az uralkodója, csakhogy ez uralkodó a materialismus bölcelme, s mindez csak e tanok folyománya, alkalmazása. Mammon lévén e szerint az Isten, és ez életen túl nem lévén semmi, s ez élet nem egyéb levén létérti küzdelemnél: innen érthető a vagyonért való társadalmi harcz. Ez a bölcelem érvényesül nemzetközileg úgy, mint egyesek életében. Még egy szolgálónak e maximája is: «Ha lyukas a csizmám, mindenki

látja, ha üres a hasam senki se látja», e bölcelem valósulása. Ez ugyanis a látszatra törekvés elve és pedig következménye a lét-küzdelem elvének, mely szerint élni csak az erősnek van joga, tehát élni érdemesnek, erősnek legalább látszani akar mindenki, s innen a látszatra törekvés ma minden tétben, minden műben. A társadalmi vagyon-harcz pedig nyilván fegyverrel őrzendő, mert a marakodás, mely az egyes országokon belül foly, nyilván könnyen nemzetközi marakodássá is válhatik. Ez a bellum omnium contra omnes, az egyeseknek, osztályoknak, fajoknak, nemzeteknek egymás elleni küzdelme, mely alapszik az uralkodó materialistikus világnézleten. Azelőtt voltak a korok világnézlete szerint szintén haszonérti, dicsőségérti, hatalomérti, vallásérti, szabadságérti stb. harcok. De az embernek ember elleni harcza legalább dogmává emelve s ily fokban alkalmazva nem volt soha. Ebből foly már, hogy mi a jelen kor következménye, szükséglete, kívánalma? Felelet: az igazi bölcelem. Tehát nem elsőrendű szükséglet a szociális kérdés megoldása. Bár van benne ok, alap, mikor a nép milliói elcsigázva a nyomortól és munkától, felkiáltanak: Eleget küzdöttünk eszményekért, pusztá szavakért, szabadság puffoktatásáért, hitért, Isten országáért in spe; többet nem kérünk belőle. Valóságért akarunk most már küzdeni, kézzel fogható valóságért, a pénzért, a kenyérért, az anyagi jólétért. Isten országa? Túlvilág? Köszönjük szépen! Ez a világ az, melyben boldogulni akarunk és Isten országa kell, de jöjjön azonnal s pénzt, kenyeret hozzon magával, mert különben elmehet!» — És mégis nem az anyagi a legközvetlenebb kérdés. Megérthetjük ezt a feleletből, melyet a népnek adnak, ezt mondják ugyanis nekik: «Szívesen adnánk mi nektek jogot, kenyeret, de akkor csak azt nyerjük, hogy mindnyájan egyenlők leszünk a koldusságban. Szánunk benneteket, de nem segíthetünk rajtatok. Mi hajón vagyunk, s ti küzdötök az elmerüléssel, de még sem vehetünk be, mert már is sokan vagyunk, s az lenne belőle, hogy mindnyájan elsüllyednénk. Maradunk tehát a száanalomnál, s ha megkísértenétek erőszakkal venni el, mit beláthatjátok, hogy nem adhatunk, akkor fegyvereink fogadnak és véres fővel vernek vissza». Látható, hogy hiányzik, nincs föltalálva a mód, hogy minden emberen legyen segítve anyagilag, csak kevesen lehetnek kényelemben a többi rovására. S így kell már ennek lennie is — mondja a materialismus, — mert így van az egész természetben; a ki bírja, az marja; a gyenge elbukik, mert csak az erősnek van

joga élni, boldogulni. A megdöntendő tehát mi? Felelet: a materialismus, a kor uralkodó bölcsészete a megdöntendő, olykép, hogy tévedése kimutatandó, bebizonyítandó, hogy igenis lehet segíteni minden emberen anyagilag, nemcsak, de hogy igazi boldogság, igazi kényelem, igazi gazdagság egyetlen ember számára sem lehető, míg egyetlen ember is lesz elnyomatott, míg egyetlen ember is lesz, ki más rovására akar boldogulni; bebizonyítandó, hogy nem a életküzdelem elve, de az egymásértlét elve áll az egész természetben s még inkább az embervilágban. Tehát e kor szükséglete éppen a bölcelem, az igazi, a helyes bölcelem. De megjegyezzük azt is, hogy már csak azért sem lehet a szocialis kérdés megoldása első rendű feladat, első korkövetelmény; mert ha még a cél, t. i. az embereken anyagilag segíteni első volna is, de a célét okvetetlenül meg kell előznie az eszközök megválasztásának. Eszköz pedig az erőszak nem lehet! Nem lehet, mert mit erőszak szerez, azt erőszak el is veheti. Csakis békésen hozott törvény, jog az, mely eszköz lehet. Erre pedig mi az út? A vita, a meggyőzés, a felvilágosítás: tehát újra csak bölcelem! Kimondhatjuk tehát, hogy a bölcelem korunk szükséglete!

Nyíri Elek.